

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9

Στάμος Παπαστάμου, Γεράσιμος Προδρομίτης

Η ψυχολογία της τρομοκρατίας: Ένα πρόγραμμα
για τον 21ο αιώνα 59

Martha Crenshaw

Στοχασμοί πάνω στην 11η Σεπτεμβρίου: Διδάγματα
από τέσσερις ψυχολογικές προσεγγίσεις 85
Kevin Lanning

Θάρρος σε σκοτεινά σημεία: Στοχασμοί σχετικά
με την ψυχολογία του τρομοκράτη 99
Andrew Silke

Πολιτική ή κοινωνική ψυχολογία της «τρομοκρατίας»:
Ιδεολογικό διλημμα ή επιστημολογική επιλογή; 125
Στάμος Παπαστάμου

Αυτοεξυπηρετούμενες προσλήψεις της τρομοκρατίας
μεταξύ Ισραηλινών και Παλαιστινίων 141
Jacob Shamir, Khalil Shikaki

Τρομοκράτες και δημοκράτες: Ατομικές αντιδράσεις
σε διεθνείς επιθέσεις 179
*Alice F. Healy, Joshua M. Hoffman,
Francis A. Beer, Lyle E. Bourne Jr.*

Κοινωνική κατηγοριοποίηση και αντιδράσεις φόβου
στις τρομοκρατικές επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 227
*Muriel Dumont, Vincent Yzerbyt,
Daniel Wigboldus, Ernestine H. Gordijn*

Αναζητώντας ερμηνείες ή εκτοξεύοντας βόμβες: Οι πεποιθήσεις ως προβλεπτικοί παράγοντες των αντιδράσεων απέναντι στην τρομοκρατία	263
<i>Donna Henderson-King, Eaaron Henderson-King, Bryan Bolea, Kurt Koches, Amy Kauffman</i>	
Στάσεις και αντιδράσεις απέναντι στον τρόπο κάλυψης τρομοκρατικών ενεργειών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης	293
<i>Giora Keinan, Avi Sadeh, Sefi Rosen</i>	
Οι συνέπειες της τρομοκρατίας: Αποσαφηνίζοντας τις επιδράσεις της προσωπικής και της εθνικής απειλής	325
<i>Leonie Huddy, Stanley Feldman, Theresa Capelos, Colin Provost</i>	
Όσο περισσότερο αλλάζουν τα πράγματα... Αμερικανική ταυτότητα και αντιδράσεις της μάζας και της ελίτ στην 11η Σεπτεμβρίου	367
<i>Deborah J. Schildkraut</i>	
Αλλά ρήσε ημάς από του πονηρού: Οι επιδράσεις της πρόδηλης θνητότητας και της υπόμνησης της 11ης Σεπτεμβρίου στην υποστήριξη του προέδρου Τζορτζ Μπους	413
<i>Mark Jordan Landau, Sheldon Solomon, Jaime Arndt, Jeff Greenberg, Tom Pyszczynski, Claude H. Miller, Florette Cohen, Daniel M. Ogilvie</i>	
Η ελληνική πρόσληψη της «ευρωπαϊκής 11ης Σεπτεμβρίου»: Κόστος σε ζωές vs κόστος για τη δημοκρατία	451
<i>Στάμος Παπαστάμου, Γεράσιμος Προδρομίτης, Τηλέμαχος Ιατρίδης</i>	
Παράρτημα	485

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

σε μια δύσκολη έννοια και μια πολλαπλή πραγματικότητα

Η έκδοση αυτού του βιβλίου, ενώ η δίκη της 17 Νοέμβρη είναι ακόμα εν εξελίξει, αποτελεί, αναμφίβολα, απόφαση πολιτικού χαρακτήρα που ξεπερνά κατά πολύ οποιεσδήποτε βραχύπνοες εκδοτικές σκοπιμότητες, ρομαντικές παιδευτικές προθέσεις και διαθέσεις, ή, ακόμα, αμφίβολης αποτελεσματικότητας και αμφίσημης αισθητικής «επικοινωνιακές» στρατηγικές. Πράγματι, η έκδοση ενός βιβλίου που δημοσιοποιεί, με όλες τις δυνατές λεπτομέρειες, τα αποτελέσματα μιας έρευνας «κοινής γνώμης»¹ για την τρομοκρατία, το διάστημα ακριβώς που η ελληνική κοινωνία έχει καρφωμένο το βλέμμα της στο φαινόμενο αυτό², φαντάζει το δίχως άλλο ως απόπειρα αξιοποίησης – για να μην πούμε εκμετάλλευσης – του δεκτικού κλίματος που έχει δημιουργηθεί τους τελευταίους μήνες στη χώρα μας απέναντι σε οτιδήποτε αφορά, άμεσα ή έμμεσα, ένα ζήτημα πολιτικού και κοινωνικού χαρακτήρα³ που απασχό-

-
1. Ας μας επιτραπεί η επιστημολογική «κοκεταρία» να βάζουμε σε εισαγωγικά την κοινή γνώμη κάθε φορά που αναφερόμαστε σε αυτήν, εκδηλώνοντας με αυτό τον τρόπο την επιφυλακτικότητά μας απέναντι στην έννοια και την πραγματικότητα στην οποία παραπέμπει η συγκεκριμένη έκφραση (βλ. σχετικά, Bourdieu, 1973· Παπαστάμου, 2000, 2001).
 2. Σε σημείο που να κινδυνεύει από πολιτικο-ιδεολογικό στραβισμό, δεδομένης της κατάστασης που επικρατεί στο Ιράκ και του διάφανου κυνισμού με τον οποίο η κυβέρνηση των ΗΠΑ επιμένει να χειρίζεται τις «εσωτερικές» της υποθέσεις από τη μοναχική και, ωστόσο επισφαλή, θέση του «πλανητάρχη»...
 3. Ανεξάρτητα από την προτεινόμενη «θεσμική μεταχείριση» όσων κατηγο-

λησε τον ελληνικό λαό και, ενίστε, τις κυβερνήσεις του τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες...

Οστόσο, η απόφαση να διεξαγάγουμε την έρευνα αυτή, τη στιγμή που το κάναμε και με τον τρόπο που το επιχειρήσαμε, καθώς και η απόφασή μας να κοινοποιήσουμε ευθύς αμέσως τα αποτέλεσματά της στο «ευρύ κοινό»⁴ με τη μορφή βιβλίου είναι, πιστεύουμε, βαθύτατα «πολιτική», για λόγους όμως τελείως διαφορετικούς από την προφανή –όσο και εσφαλμένη – βιούληση χειραγώγησης της «κοινής γνώμης» που θα μπορούσε ενδεχομένως να αποδώσει κάποιος σε ένα τέτοιο εγχείρημα.

Η απόφασή μας αυτή είναι, λοιπόν, πολιτική, διότι κατ' αρχάς, έως τη στιγμή που ξεκινήσαμε την έρευνά μας (ακόμα και τώρα, θαρρούμε) καμία παρόμοια –ούτε καν παρεμφερής⁵– έρευνα δεν είχε γίνει από τα, εντούτοις πολυπληθή, «κέντρα έρευνας της κοινής γνώμης». Λες και το φαινόμενο της τρομοκρατίας όφειλε να αγγίζει τον ελληνικό λαό μονόπλευρα, μέσα από την καταιγιστική υπέρ- και παρα-πληροφόρηση των τηλεοπτικών παραθύρων και των διθυραμβικών κυβερνητικών ανακοινωθέντων, χωρίς την παραμικρή δυνατότητα άρθρωσης κάποιου άλλου λόγου, ημι-εναλλακτικού και ημι-αυτόνομου, έστω και υπό τη μορφή απαντήσεων σε κάποια, ακόμα και «στημένα», οπωσδήποτε πάντως αναμενόμε-

ρούνται για τρομοκρατικές ενέργειες (δηλαδή ως πολιτικοί κρατούμενοι επικίνδυνοι «ψυχοπαθείς» ή απλώς εγκληματίες του κοινού ποινικού δικαιού), και η οποία, φυσικά, όπως θα δούμε αργότερα, συναρτάται άμεσα προς το γενικότερο ιδεολογικό προσανατολισμό, καθώς και την πολιτική τοποθέτηση των ερωτηθέντων, το φαινόμενο της τρομοκρατίας αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, φύσει και θέσει, μείζον κοινωνικό και πολιτικό ζήτημα. Παρά το γεγονός ότι, προφανώς, την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, περιοδικώς, εγείρεται και αποσιωπάται για λόγους των οποίων η ανάπτυξη υπερβαίνει τα όρια της παρούσας έκδοσης...

4. Ευελπιστούμε, τουλάχιστον...
5. Η διάκριση μεταξύ του «παρόμοιου» και «παρεμφερή» χαρακτήρα των μη γενομένων ερευνών έγκειται, όπως σύντομα θα αντιληφθεί ο αναγνώστης, στη μεθοδολογική και επιστημολογική ιδιομορφία της δικής μας έρευνας, ιδιομορφία που, μεταξύ άλλων, καθιστά οποιαδήποτε τέτοια απόπειρα από κάποια «εταιρεία δημοσκοπήσεων» απαγορευτική λόγω, αν μη τι άλλο, του υπερβολικού συνεπαγόμενου κόστους της.

να, ερωτήματα των φορέων εκείνων οι οποίοι, για το όνειδος του δωρεάν δημόσιου εκπαιδευτικού μας συστήματος και γενικότερα της εγχώριας ερευνητικής δραστηριότητας και πολιτικής, υποκαθιστούν πλημμελώς και, φυσικά ιδιοτελώς, τα ουσιαστικώς ανύπαρκτα ερευνητικά κέντρα κοινωνικών επιστημών στη χώρα μας⁶.

Η αλήθεια είναι πως κάποιες αποσπασματικές απόπειρες διερεύνησης της «κοινής γνώμης» έχουν ήδη πραγματοποιηθεί. Από αυτούς ακριβώς τους φορείς οι οποίοι, για ευνόητους λόγους, περιορίζουν την εμβέλεια των ερωτημάτων τους είτε σε επίπεδα γενικού θεματικού ενδιαφέροντος είτε σε επίπεδα επικοινωνιακής συγκυρίας είτε, τέλος, σε επίπεδα απλής επιβράβευσης, επικοινωνιακά πάντοτε προβεβλημένων κυβερνητικών ενεργειών. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για «δημοσκοπήσεις» οι οποίες αποσκοπούν ενίστε στη δημιουργία (εσφαλμένων) εντυπώσεων Ικανών να τροφοδοτήσουν με πληθώρα «πληροφοριακού» υλικού τα τηλεπαράθυρα σκανδαλοθηρικής έμπνευσης και σκοπιμότητας, άλλοτε (ορισμένες φορές ταυτόχρονα...) στον εφησυχασμό της «κοινής γνώμης» ή/και στην ενίσχυση του, κατά καιρούς, εξασθενημένου κυβερνητικού ναρκισσισμού, και ενίστε στη θωπεία της –περιοδικώς– σε έξαρση αντιπολιτευτικής ευφορίας. Δύσκολα, ωστόσο, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως τα ευρήματα των ερευνών αυτών μας δίνουν οποιαδήποτε έγκυρη⁷ πληροφορία, τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τον τρόπο δόμησης της σκέψης του ελληνικού λαού⁸. Πράγματι, τι αξία μπορεί να έχει, παραδείγματος χάρη, το «εύρημα» σύμ-

-
6. Αναφερόμαστε, είναι ευνόητο, στις εταιρείες δημοσκοπήσεων οι οποίες εφαρμόζουν καθημερινά το μεθοδολογικά ελλειμματικό και επιστημολογικά ύποπτο βασικό κανόνα, σύμφωνα με τον οποίο «ο πιο απλός τρόπος να μάθεις τι πιστεύει κάποιος είναι να τον ρωτήσεις»... Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να αναπτύξουμε τους λόγους που καθιστούν προβληματική αυτή την ερευνητική – και όχι μόνο – πρακτική. Για μια διεξοδική συζήτηση του θέματος παραπέμπουμε τον αναγνώστη στο Σ. Παπαστάμου, 2000.
 7. «Έγκυρη» με την έννοια ότι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η απάντηση στα εν λόγω ερωτήματα εκφράζουν –έστω και τη δεδομένη στιγμή – αυτά που πιστεύουν οι διάφορες δημογραφικές κατηγορίες των Ελλήνων πολιτών.
 8. Σε ό,τι αφορά την τρομοκρατία φυσικά. Αν και όχι μόνο...

φωνα με το οποίο (τον Απρίλιο του 2002) 23,7% της ελληνικής «κοινής γνώμης» συμφωνεί με τις ιδεολογικές και πολιτικές θέσεις της 17Ν⁹, όταν δεν μας παρέχεται κανένα απολύτως στοιχείο αναφορικά με τις πραγματικές γνώσεις του δείγματος για το περιεχόμενο των θέσεων αυτών¹⁰; Και σε ποιο βαθμό νομιμοποιούμαστε να ανησυχήσουμε μπροστά στο εύρημα της ίδιας έρευνας, σύμφωνα με το οποίο μόλις 31,3% των ερωτηθέντων θεωρεί πως η 17Ν πρέπει να σταματήσει τη δράση της και να παραδοθεί στις αρχές, όταν βομβαρδιζόμαστε, κατά καιρούς (κυρίως προεκλογικά για παιδαριωδώς ευνόητους λόγους), από υπέρογκα ποσοστά δυσπιστίας έναντι της εύρυθμης λειτουργίας των κρατικών θεσμών (της αστυνομίας και της δικαιοσύνης συμπεριλαμβανομένων¹¹); Πώς δηλαδή

-
9. Έρευνα της MWG ALKO, τον Απρίλιο του 2002 στο περιοδικό *Press*. Μνημονεύεται με θετικά σχόλια από τον Γιάννη Πρετεντέρη στο πρόσφατο βιβλίο του για τη 17 Νοέμβρη (2002).
 10. Ας μας επιτραπεί να απαριθμήσουμε εδώ, τελείως ενδεικτικά, ορισμένους προφανείς εναλλακτικούς λόγους για τους οποίους ένας Έλληνας πολίτης θα μπορούσε να εκφράσει, έτσι απροκάλυπτα, έξι μήνες πριν την απαρχή των αλυσιδωτών συλλήψεων των στελεχών της 17Ν από την αστυνομία, την ιδεολογική και πολιτική του σύμπλευση με την εν λόγω οργάνωση, χωρίς αυτό να σημαίνει κάτι ιδιαίτερο: (1) για να στηλιτεύσει τη μακροχρόνια αποτυχία των διωκτικών αρχών· (2) για να εκφράσει την αντίθεσή του με την κυβέρνηση ειδικά, ή την εξουσία γενικότερα· (3) για να πείσει τον εαυτό του για την «επαναστατικότητά» του· (4) γιατί δεν γνωρίζει το (ακριβές) περιεχόμενο των θέσεων της 17Ν και υποθέτει πως περιορίζονται στην εκφορά ενός γενικόλογου αντιεξουσιαστικού λόγου· (5) γιατί, αγνοώντας το (ακριβές) περιεχόμενο των θέσεων της 17Ν, υποθέτει πως συνοψίζει την «αριστερή ιδεολογία» την οποία ο ίδιος ασπάζεται· (6) γιατί συγχέει τη δράση της 17Ν με την ένοπλη αντιδικτατορική δράση που έχει «μάθει να θαυμάζει»· (7) γιατί είναι θύμα της μυθολογίας που τόσα χρόνια έχει δημιουργηθεί γύρω από τη 17Ν· (8) για να εντυπωσίασει τον ερευνητή ή την ερευνήτρια που του έδωσε τη δυνατότητα μιας απάντησης η οποία δεν του είχε καν περάσει από το μυαλό...
 11. Τελείως ενδεικτικά αναφέρουμε ότι πανελλαδική δημοσκόπηση της ICAP, τον Απρίλιο του 1996, καταγράφει μόλις 20,7% ποσοστό ικανοποίησης από τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων. Στην ίδια δημοσκόπηση, επίσης, της οποίας ο πρώτος εκ των δύο συγγραφέων είχε την επιστημονική ευθύνη, ως κύριες πηγές δυσαρέσκειας από την πολιτική λειτουργία θεωρούνται, σύμφωνα με τις απαντήσεις των ερωτώμενων, η αναξιοπιστία των πολιτικών

μπορούμε να ανησυχούμε και, ακόμα περισσότερο, να μιλάμε για κοινωνία ανοχής¹² (της τρομοκρατίας, εννοείται) με βάση παρόμοια αποσπασματικά στοιχεία και με παντελή άγνοια του τρόπου με τον οποίο οι ερωτηθέντες – για να παραμείνουμε στην έρευνα – αντιλαμβάνονται, προσλαμβάνουν, αντιμετωπίζουν και βιώνουν την κοινωνία μέσα στην οποία ζουν, την κυβέρνηση – που ψήφισαν ή καταψήφισαν – και την κρατική μηχανή, γενικότερα, την οποία – λόγω οικογενειακής παράδοσης, ας πούμε, ή ιδεολογικής επιλογής, ή ιδιοσυγκρασίας, ελάχιστα μας ενδιαφέρει – έμαθαν να φοβούνται, να περιφρονούν, να παραπλανούν ή να εκμεταλλεύονται;

Είναι προφανές πως τέτοιου είδους «έρευνες» ελάχιστα προάγουν το διάλογο ανάμεσα στους πολίτες-τηλεθεατές και τους κυβερνώντες-επικοινωνιοκράτες¹³, ενώ, αντίθετα, έχουν την τάση να συντηρούν και να καλλιεργούν την άκρως ενοχλητική πλέον (και οριακά επικίνδυνη) μονόδορομη αυτή αλληλεπίδραση μεταξύ δημιουργών και δεκτών της πληροφόρησης, η οποία, εκτός του ότι αποκαλύπτει εκ νέου τη γνωστή σε όλους μας δεοντολογική ανεπάρκεια του δημόσιου βίου της χώρας, δημιουργεί και την αίσθηση μιας περίεργης και άκρως ανησυχητικής γενικευμένης συνενοχής στην ενίσχυση του απατηλά «σιωπηρού» και παθητικού χαρακτήρα της πλειοψηφίας. Τι πιο επείγον, με άλλα λόγια, και πολιτικά πιο επίκαιρο από τη διενέργεια της συγκεκριμένης έρευνας, τη δεδομένη στιγμή, με στόχο τον έλεγχο της μέχρι τώρα θεσμικά και

(44,3%), το γεγονός ότι θυμούνται τους ψηφοφόρους μόνο κατά την προεκλογική περίοδο (42%) και το ότι οι πολιτικοί είναι υπεύθυνοι για τη διαιώνιση της αναξιοκρατίας στην ελληνική κοινωνία (34,5%). Επίσης στην Έρευνα Διακυβέρνησης του 1998 του ΙΣΤΑΜΕ «Ανδρέας Παπανδρέου» μόνο το 24,7% των ερωτώμενων εμφανίζεται ικανοποιημένο από τη λειτουργία της δημοκρατίας και μόλις ένα ποσοστό της τάξης του 5% πιστεύει ότι υπάρχει ουσιαστική ισονομία κατά την απονομή δικαιοσύνης.

12. Βλ. Πρετεντέρης, 2002, σ. 37-49.
13. Ας μας επιτραπεί αυτός ο νεολογισμός που παραπέμπει στον αδίκως ξεχασμένο και ιδιαίτερα ευρηματικό (με μοναδική εξαίρεση την πρόσφατη αναδημοσίευση του έργου του για καθαρά «επετειακούς» λόγους στην πατρίδα του, τη Γαλλία) Γάλλο ψυχολόγο Gabriel de Tarde, ο οποίος πρώτος προφήτευσε την, τότε (τέλη 19ου αιώνα) επερχόμενη, θλιβερά ισοπεδωτική παντοδυναμία των ΜΜΕ (βλ. μεταξύ άλλων Tarde, 1901, 1904).

επικοινωνιακά αξιοθετημένης αναγκαίας συναινετικής καταδίκης της τρομοκρατίας από τον ελληνικό λαό, όχι όμως ως πιθανό αποτέλεσμα επιβεβλημένης επιλεκτικής αφωνίας¹⁴, αλλά αυτόβουλης απαξίωσης της συγκεκριμένης συμπεριφοράς;

Η απόφασή μας είναι επίσης πολιτική λόγω του δείγματος που αποφασίσαμε να ρωτήσουμε για την τρομοκρατία: φοιτητές και φοιτήτριες με μέσο όρο ηλικίας 19,5 ετών. Στο επόμενο κεφάλαιο όπου θα συζητήσουμε κάποια μεθοδολογικά θέματα που προκύπτουν από την έρευνά μας θα έχουμε την ευκαιρία να αναπτύξουμε λεπτομερέστερα το σημείο αυτό. Οφείλουμε, ωστόσο, να τονίσουμε εδώ πως η επιλογή μας να μελετήσουμε τις απόψεις της συγκεκριμένης δημογραφικής κατηγορίας Ελλήνων πολιτών (νέων παιδιών και των δύο φύλων, υψηλού, σχετικά¹⁵, μορφωτικού επιπέδου) δεν ήταν καθόλου τυχαία. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε όλες τις λαϊκίστικα επιδερμικές –τηλεοπτικές κυρίως— αναλύσεις αυτοχρισμένων «τρομολόγων» οι οποίες, από τη μια μεριά καλλιεργούσαν το στερεότυπο του «διανοούμενου τρομοκράτη» και, από την άλλη, τροφοδοτούσαν με έωλα επιχειρήματα αντιφατικού χαρακτήρα κινδυνολογικές απόψεις περί της «ευάλωτης φύσης της σημερινής νεολαίας», όσον αφορά την αδιαφορία της απέναντι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας ή την πιθανολογούμενη έλξη της προς το πρόσωπο του τρομοκράτη... Τι το σημαντικότερο, λοιπόν, και πολιτικά περισσότερο ενεργό από το να δώσουμε «έμμεσα»¹⁶ το βήμα στο κομμάτι αυτό του ελληνικού λαού που –στο όνομα της πανίσχυρης «ακροαματικότητας» και εξαιτίας της εκπορευόμενης ασυλίας από αυτήν ακριβώς την άκρατη εμπορευ-

14. Γεγονός που θα αποδεικνύταν πολιτικά περισσότερο επιζήμιο από οποιαδήποτε αξιόπιστη έκφραση μειονοτικής άποψης απέναντι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας...

15. Δεδομένου του νεαρού της ηλικίας τους που τους απαγορεύει να έχουν κάνει οτιδήποτε περισσότερο από αυτό που έχουν ήδη κάνει σε επίπεδο μόρφωσης...

16. Ας μη λησμονούμε πως η –έστω και εθελοντική – συμμετοχή σε «έρευνες κοινής γνώμης», όσο επιστημολογικά τίμιες και μεθοδολογικά άφογες και να είναι, δεν μπορεί να υποκαταστήσει την άμεση εκφορά άποψης σε ιδιωτικό και δημόσιο επίπεδο...

ματοποίηση της καταχρηστικά αποκαλούμενης «πληροφορίας»—αποτελεί εδώ και μήνες βορά στην επικοινωνιακή αδηφαγία ενός—ανησυχητικά διογκούμενου— τμήματος των ελληνικών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης;

Η απόφασή μας, όμως, είναι πολιτική και για έναν ακόμα λόγο: για τον τρόπο με τον οποίο επιχειρόσαμε να διεξαγάγουμε την έρευνα ή, για να είμαστε ακριβέστεροι, για τα ερωτήματα που αποφασίσαμε να θέσουμε στο δείγμα μας και, κατά συνέπεια, για τους ερευνητικούς και ευρύτερα επιστημονικούς μας στόχους. Θα προσπαθήσουμε αργότερα να διαλευκάνουμε όλα αυτά τα σημεία. Προς το παρόν, ας αρκεστούμε να υπογραμμίσουμε πως εκτός από την καταγραφή της «αυτονόητης», «ευνόητης», «αναμενόμενης» και «προσδοκώμενης»¹⁷ συναινετικής απόρριψης κάθε μορφής τρομοκρατικής ενέργειας, η έρευνά μας αποσκοπεί:

- Να μελετήσει τη λανθάνουσα λογική των καθιερωμένων εξουσιαστικών και αντιεξουσιαστικών λόγων που εκφέρονται με αφορμή το φαινόμενο της τρομοκρατίας.
- Να εντοπίσει τις ιδεολογικές παραμέτρους που εμπλέκονται στον προσδιορισμό του περιεχομένου του αναπτυσσόμενου πολυσχιδούς σκεπτικού περί την τρομοκρατία.
- Να αναλύσει τον τρόπο με τον οποίο οι παράμετροι αυτές προσδιορίζουν τις συνθήκες επιλεκτικής παραγωγής και αναπαραγωγής εναλλακτικών μορφών αντιτρομοκρατικού λόγου, καθώς και
- Να καταδείξει την άρρηκτη σύνδεση της ενστικτώδους αποστροφής, του ηθικού στιγματισμού και της πολιτικής καταδί-

17. Επιβάλλεται ενδεχομένως εδώ, προς αποφυγή παρεξηγήσεων, η διαβεβαίωση πως η χρήση των συγκεκριμένων επιθετικών προσδιορισμών της «συναινετικής απόρριψης κάθε μορφής τρομοκρατικής ενέργειας» δεν σηματοδοτεί κάποια ανεξέλεγκτη αφέλεια των συγγραφέων που να οδηγεί στη εξαγωγή πρωθύστερων πορισμάτων, ούτε οφείλεται σε κάποια πρόδηλη ιδεολογική μεροληψία: επιχειρεί απλά και μόνο να παραπέμψει έμμεσα στην προφανή εμπλοκή της ηθικής ως κυρίαρχου «φίλτρου» στην προσέγγιση του φαινομένου της τρομοκρατίας και στη συνεπαγόμενη περαιτέρω θωράκιση του κανονιστικού χαρακτήρα του πλαισίου μέσα στο οποίο εγγράφονται οι παράμετροι που την προσδιορίζουν.

κης, που χαρακτηρίζει τη φαινομενολογία της τρομοκρατίας, με τη γενικότερη ιδεολογική λειτουργία και ερμηνευτική δεξιότητα του «κοινωνικού υποκειμένου»¹⁸.

Με άλλα λόγια, η έρευνα αυτή δεν περιορίζεται στην απλή καταγραφή τάσεων της λεγόμενης «κοινής γνώμης», όπως συνηθίζεται στις δημοσκοπήσεις, και, ως εκ τούτου, δεν αναλώνεται στην παρουσίαση ευνόητων ποσοστών συμφωνίας ή διαφωνίας με διάφορες απόψεις περί τρομοκρατίας. Φιλοδοξεί, αντίθετα, να αποδείξει αυτά που κρύβονται πίσω από τις «αυτονόητες» αντιδράσεις απέναντι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, την ιδιαίτερη «λογική» που δικαιολογεί και συντηρεί τις αντιφάσεις τόσο του εξουσιαστικού όσο και του αντιεξουσιαστικού λόγου σε ό,τι αφορά το φαινόμενο της τρομοκρατίας, καθώς και τις αναντιστοιχίες ανάμεσα στις διακηρυγμένες αρχές και τις καθημερινές πρακτικές όσων καλούνται να πάρουν θέση για το συγκεκριμένο φαινόμενο, υπό συνθήκες που κυμαίνονται από την εθνική εσωστρέφεια έως τη διεθνή ισοπεδωτική τάση παγκοσμιοποιητικής υφής και «έμπινευσης». Ο πολιτικός χαρακτήρας της απόφασης που προσδιόρισε το χωροταξικό και χρονικό πλαίσιο για τη διενέργεια της συγκεκριμένης έρευνας συνίσταται δηλαδή, μεταξύ άλλων, στην πρόθεσή μας να επιχειρήσουμε ένα είδος επιστημολογικής επανένταξης του φαινομένου της τρομοκρατίας, μέσω της εγγραφής της μελέτης του στο γενικότερο κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο το φαινόμενο αυτό αναπτύχθηκε.

Η απόφασή μας είναι, επιπλέον, πολιτική διότι η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της έρευνας αυτής σε βιβλίο, με όλες τις λε-

18. Επιστημολογικό κατασκεύασμα που δεν είναι τίποτα περισσότερο από τη μετρήσιμη οντότητα η οποία σκέφτεται, λειτουργεί και συμπεριφέρεται ως εκπρόσωπος της ομάδας ή του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου υπαγγής της, όχι, φυσικά, ως απλό φερέφωνο, ανδρείκελο ή πρότυπό τους, αλλά μετά από σύνθετες κοινωνιο-γνωστικο-ψυχολογικές επεξεργασίες του προσλαμβανόμενου από αυτήν περιβάλλοντος κόσμου, έτσι που να διαφοροποιείται τόσο από τις αντίστοιχες ατομικές σκέψεις, λειτουργίες και συμπεριφορές όσο και από τις αντίστοιχες μέσες σκέψεις, λειτουργίες και συμπεριφορές των μελών του κοινωνικού συνόλου στο οποίο εκάστοτε υπάγεται.

πτομερείς περιγραφές και αναλυτικές επεξηγήσεις που συνεπάγεται κάτι τέτοιο, προφυλάσσει σε μεγάλο βαθμό τους όποιους ενδιαφερομένους για το συγκεκριμένο θέμα από τα εύλογα και αναμενόμενα σφάλματα που προκύπτουν συνήθως από τις βιαστικές αναγνώσεις και τις επιφανειακές ερμηνείες κάποιων εύπεπτων αλλά αδιαφανών «ποσοστών» που διοχετεύονται στον έγγραφο ή/και ηλεκτρονικό τύπο και οι οποίες, ως εκ τούτου, καταλήγουν σε καταχρηστικά και εσφαλμένα συμπεράσματα που, με τη σειρά τους, τροφοδοτούν παραπλανητικές ερμηνείες και οδηγούν σε στρεβλές εκλογικευτικές αποφάσεις: σε ιδιωτικό ή/και δημόσιο επίπεδο¹⁹.

Ωστόσο, η απόφασή μας είναι πολιτική και για τον πρόσθετο λόγο, φαινομενικά²⁰ ασύνδετο με το αντικείμενο της έρευνάς μας, ο οποίος αφορά το επιστημολογικό εργαλείο και το θεωρητικό υπόβαθρο με τη βοήθεια των οποίων επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Αναφερόμαστε, φυσικά, στο γεγονός ότι η παρούσα έρευνα επικαλείται την κοινωνική ψυχολογία για να μελετήσει και, πιθανώς, να εξηγήσει ένα πολυσύνθετο φαινόμενο, η ιστορικότητα του οποίου ανταγωνίζεται τις ιδεολογικές του καταβολές, την πολιτική του διάσταση, τις κοινωνικές του προεκτάσεις, τις οικονομικές του επιπτώσεις αλλά και τη συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει οποιαδήποτε – ακόμα και συμπτωματική – αναφορά σε αυτό. Χωρίς, ασφαλώς, να ξεχνάμε τις ιδιαίτερα δημοφιλείς, κατ' επίφαση «ψυχολογικές» και κατ' ουσία «ψυχολογίζουσες» και εξόχως αναγωγικές, ερμηνείες των αιτίων που οδηγούν ένα άτομο ή κάποια ομάδα να προβεί σε ενέργεις, συμβατικά και συχνά συναινετικά, αποκαλούμενες «τρομο-

19. Αυτό ακριβώς συνέβη πριν λίγο καιρό με κάποια ευρήματα της έρευνάς μας τα οποία παρερμηνεύτηκαν και δημιούργησαν την εντύπωση ότι: «ένας στους τέσσερις νέους θεωρεί ότι οι κατηγορούμενοι για τρομοκρατικές ενέργειες πρέπει να βασανίζονται! Όπως θα δούμε αργότερα, τίποτα δεν απέχει περισσότερο από την «πραγματικότητα» των ατόμων που ρωτήσαμε...»

20. «Φαινομενικά» μόνο, δεδομένου ότι, όπως έχουμε υποστηρίξει επανειλημμένως (βλ. Παπαστάμου, 2000, 2001), δύσκολα νοείται επιστημονική δραστηριότητα ιδεολογικά ανενεργός και, ως εκ τούτου, πολιτικά ουδέτερη και αντικειμενική...

κρατικές»²¹. Με άλλα λόγια, η επιλογή της κοινωνικής ψυχολογίας ως μεθοδολογικού εργαλείου προσέγγισης του φαινομένου της τρομοκρατίας²² αποτελεί μια διπλά πολιτική απόφαση, τόσο με τη χρηστική όσο και με την επιστημολογική έννοια του όρου. Από τη μια μεριά, καθιστά εφικτή την εξήγηση του φαινομένου ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, την εξήγηση του φαινομένου έτσι όπως προκύπτει από τον εκφερόμενο γι' αυτό λόγο από το κοινωνικό υποκείμενο, με όρους που αποφεύγουν τις συνήθεις προτεινόμενες ταυτολογικές ερμηνείες, όπως είναι, για παράδειγμα, για τον έναν ιδεολογικό πόλο η έκφραση αντίδρασης στην κοινωνική αδικία και για τον άλλο η αμβλυμμένη ευαισθησία στην αξία της ανθρώπινης ζωής...! Από την άλλη, υποδηλώνει με ευκρίνεια τη διαλεκτική σχέση που εγκαθίσταται ανάμεσα στο αντικείμενο που επιλέγει ο ερευνητής να μελετήσει και το θεωρητικό οικοδόμημα το οποίο εγκαλεί για να πράξει κάτι τέτοιο²³: το γεγονός δηλαδή ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ορισμένες όψεις του φαινομένου της τρομοκρατίας μπορούν να γίνουν κατανοητές χάρη σε κάποιες θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας ενώ, ταυτόχρονα (όπως θα δούμε αργότερα), ορισμένα «σκοτεινά» σημεία της κοινωνιοψυχολογικής γνώσης φωτίζονται αίφνης κάτω από τους προβολείς των ιδιομορφιών του υπό μελέτη φαινομένου.

Τέλος, και κατά κύριο ενδεχομένως λόγο, η απόφασή μας είναι πολιτική λόγω της επιλογής του αντικειμένου μελέτης αυτού καθε- αυτού, ή για την ακρίβεια, λόγω των ίδιων των συνθηκών που επι-

-
21. Εμμέσως πλην σαφώς εδώ τίθεται, βεβαίως, το θέμα των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό του τρομοκρατικού χαρακτήρα μιας ενέργειας, καθώς και ο βαθμός κατά τον οποίο «νομιμοποιείται» κανείς, και ιδιαίτερα ο ερευνητής, να χρησιμοποιεί απροκάλυπτα έναν όρο ο οποίος από μόνος του, πολλές φορές, ερμηνεύει *a priori* αυτό που αποτελεί ακόμα αντικείμενο μελέτης και εξήγησης. Ας μην προτρέχουμε όμως. Όλα αυτά τα ζητήματα θα συζητηθούν βάσει των απαντήσεων του ερευνητικού μας δείγματος.
 22. Εκτός από τον αυτονόητο χαρακτήρα της, δεδομένης της ειδικότητας των συγγραφέων του παρόντος βιβλίου...
 23. Για μια εκτενή συζήτηση των ιδεολογικών παραμέτρων που υπεισέρχονται στην επιλογή του ερευνητικού αντικειμένου, βλ. Παπαστάμου, 2001, σ. 212 κ.ε.

κρατούσαν τη στιγμή που επιλέξαμε να μελετήσουμε το φαινόμενο της τρομοκρατίας ή, ακόμα πιο συγκεκριμένα, λόγω των επιπτώσεων που οι συνθήκες αυτές είχαν – και εξακολουθούν να έχουν – στον τρόπο με τον οποίο η ελληνική «κοινή γνώμη» αντιμετωπίζει το φαινόμενο της τρομοκρατίας – εντός και εκτός Ελλάδας.

Αναφερόμαστε στην ιδιαίτερα έντονη πίεση που ασκείται τους τελευταίους μήνες από τα ΜΜΕ, την κυβέρνηση και το σύνολο, κατά προσέγγιση, των πολιτικών δυνάμεων στην ελληνική «κοινή γνώμη», σε ό,τι αφορά το φαινόμενο της τρομοκρατίας, με άμεσο και – φαινομενικά τουλάχιστον – διαχρονικό αποτέλεσμα μια σχεδόν πρωτοφανή²⁴ μαζική συναίνεση αναφορικά με την ηθική, κοινωνική και πολιτική καταδίκη της τρομοκρατικής πρακτικής και ιδεολογίας. Πράγματι, σε περιπτώσεις όπως αυτή, αν και διαφοροποιούνται συνήθως οι λόγοι για τους οποίους αποδίδεται ύψιστη σπουδαιότητα σε μια τέτοια διαπίστωση (οι μεν πολιτικοί – ως προς τη χρηστικότητά της – τη θεωρούν σημαντικό μοχλό πίεσης προς τους εκάστοτε άμεσα ενδιαφερομένους, οι δε κοινωνικοί επιστήμονες – ως προς την αιτιότητά της – της αποδίδουν ιδιαίτερη σταθερότητα στο χώρο και το χρόνο), υπερτιμάται, κατά κανόνα, η στεγανότητα και, κατ' επέκταση, η αδυναμία θεωρητικής²⁵ διαπερατότητας του φαινομένου. Εμείς, αντίθετα, ως κοινωνικοί ψυχολόγοι, έχουμε την άποψη πως όσο πιο μαζικά συναινετικό είναι ένα φαινόμενο, τόσο περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απόπειρα κατάτμησή του, δεδομένης της πολυπαραγοντικής δομής της αιτιότητάς της.

Με άλλα λόγια, και για να επανέλθουμε στο φαινόμενο της τρομοκρατίας και στην αντιμετώπισή του από την ελληνική «κοινή γνώ-

24. Αντίστοιχο μαζικό συναινετικό κλίμα σε πανελλήνιο επίπεδο υπήρξε, βέβαια, πριν από λίγα χρόνια, η κατακραυγή των βομβαρδισμών στο Κοσσυφοπέδιο από τις «συμμαχικές δυνάμεις», καθώς επίσης, πολύ πιο πρόσφατα, μόλις τον περασμένο χρόνο, η αντίθεση σύσσωμης σχεδόν της ελληνικής «κοινής γνώμης» στον πόλεμο εναντίον του Αφγανιστάν από τον George Bush. Στοιχηματίζουμε ότι το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και για τον πόλεμο στο Ιράκ, ο οποίος τη στιγμή που δημοσιεύεται το βιβλίο αυτό, φαίνεται πως φτάνει στο τέλος του...

25. Και μεθοδολογικής, φυσικά...

μη», η διαπίστωση ότι όλοι σχεδόν οι Έλληνες εμφανίζονται²⁶ αντίθετοι με την τρομοκρατία δεν σημαίνει επ' ουδενί πως σκέφτονται όλοι με τον ίδιο πάντα τρόπο και την ίδια πάντα ένταση, ούτε, βέβαια, πως αντιτίθενται σε αυτήν για τους ίδιους πάντα λόγους: η μαζικότητα της συναίνεσης σε πολιτικά, ιδεολογικά και κοινωνικά ζητήματα δεν συνεπάγεται απαραίτητα την πολιτική, ιδεολογική και κοινωνική διαχρονική ή/και χωροταξική συνεκτικότητα²⁷ ενός πληθυσμιακού συνόλου. Μπορεί, αντίθετα, να είναι το αποτέλεσμα συγκυριακών συμμαχιών ή συγκλινουσών – πλην διαφορετικών – «σκεπτικών», καθώς, επίσης, μπορεί να περιορίζεται στο εντυπωσιακό αλλά επιφανειακό και πρόσκαιρο επίπεδο της ενδοτικότητας, παραπλανώντας κατ' αυτό τον τρόπο και τον πιο προσεκτικό αναλυτή, κυρίως αν – όπως φαίνεται να συμβαίνει στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει – η μαζική αυτή συναίνεση έρχεται να επιστεγάσει την άσκηση πολυεπίπεδης πίεσης, εξουσιαστικής όμως πάντοτε υφής²⁸: η αντίθεσή μας με την τρομοκρατία είναι, πράγματι, «πολιτικώς ορθή», όπως πολιτικώς ορθή είναι και η αντιρατσιστική συμπεριφορά. Ωστόσο, όπως πολύ καλά γνωρίζουμε ότι υπάρχουν διάφορες μορφές «κρυφού» ρατσισμού²⁹, εξίσου εύκολα μπορούμε να υποθέσουμε πως πίσω από τον επιβεβλημένο και επιθυμητό

-
26. Μέχρι τώρα από τα MME και μόνο, αφού, όπως είδαμε, ουδεμία μέτρηση της ελληνικής «κοινής γνώμης» δεν επιβεβαιώνει – εκτός από τη δική μας έρευνα, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, ουδεμία σχέση έχει με τις συνήθεις δημοσκοπήσεις – την «αίσθηση» αυτή... Οι ελάχιστες δημοσκοπήσεις που έγιναν πάνω σε αυτό το θέμα (της MWG ALKO τον Απρίλιο του 2002, της Metron Analysis τον Ιούλιο του 2002 και της Kappa Research τον Αύγουστο του ίδιου έτους) μάλλον σε αντιφατικά συμπεράσματα καταλήγουν, ουδόλως πειστικά, εν πάσῃ περιπτώσει, ως προς την ομοφωνία της ελληνικής «κοινής γνώμης».
 27. Με τον όρο «συνεκτικότητα» (ο οποίος θα επανέλθει πολλές φορές στο κείμενό μας) εννοούμε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, την ομοθυμία και ομοφωνία των μελών μιας ομάδας για την πρόσληψη και αξιολόγηση ενός φαινομένου ή γεγονότος.
 28. Όσοι είναι εξοικειωμένοι με την κλασική κοινωνιοψυχολογική βιβλιογραφία θα έχουν αναγνωρίσει εδώ την άμεση αναφορά μας στο γνωστό πείραμα του Kelman (1958)...
 29. «Διακριτικού» για τους μεν (Gaertner & Dovidio, 1986), «σύγχρονου» για τους δε (McConahay & Hough, 1976).

αντιτρομοκρατικό λόγο ενδέχεται να κρύβονται κάποιες καινούριες μορφές λανθάνοντος φιλοτρομοκρατικού λόγου ή, τουλάχιστον, λόγου μη αντιτρομοκρατικού...

Είναι λοιπόν πολιτική η απόφασή μας, με την έννοια ότι προσπαθούμε να δούμε τι κρύβεται πίσω από την περιβόητη συναίνεση με την οποία (όπως θα δούμε, πράγματι) στιγματίζει και απορρίπτει η ελληνική κοινωνία – και, ειδικότερα, ένα από τα ζωτικότερα κομμάτια της, η «σπουδάζουσα νεολαία» – την τρομοκρατία. Είναι δηλαδή πολιτική με την έννοια ότι αρνηθήκαμε να περιοριστούμε στην εύκολη και εφησυχαστική αποδοχή του «αυτονόητου» και αναμενόμενου και επιχειρήσαμε να κολυμπήσουμε στα βαθιά νερά της αμφισβήτησης και της γενικής κατακραυγής που γεννά οποιαδήποτε υπόθεση αφήνει να εννοηθεί τη δυνατότητα δημιουργίας (ή ύπαρξης) κάποιας συγκαλυμμένης ρωγμής στο – φαινομενικά – αρραγές ηθικό και πολιτικό μέτωπο που έχει σχηματιστεί ενάντια στην τρομοκρατία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η υπενθύμιση των αντιφατικών – και συχνά σπάνιας (λεκτικής) βίας – αντιδράσεων που προκάλεσαν οι «ετερόδιοξες» αναλύσεις των γεγονότων της 11ης Σεπτεμβρίου από ορισμένους – εντούτοις προ πολλού διεθνώς καταξιωμένους – διανοητές και επιστήμονες – όπως ο Baudrillard και ο Chomsky, για παράδειγμα – οι οποίοι άφηναν να εννοηθεί την ενδεχόμενη δυνατότητα διπλής ανάγνωσης και εναλλακτικής ερμηνείας των τραγικών γεγονότων που συγκλόνισαν τον κόσμο, σύμφωνα με τις οποίες η διαχωριστική γραμμή μεταξύ του Καλού και του Κακού χαρακτηρίζεται από μια περίεργη – και άκρως ανησυχητική – διαπερατότητα...

Καλό θα ήταν λοιπόν να διευκρινίσουμε εδώ πως ο αναμφισβήτητος πολιτικός χαρακτήρας της συγκεκριμένης ερευνητικής μας παρέμβασης³⁰ δεν συνεπάγεται κατά κανένα τρόπο την απόπειρα ενίσχυσης, πριμοδότησης και διάδοσης, εκ μέρους μας και σύμφωνα με την προσωπική μας πολιτική τοποθέτηση, κάποιας από

30. Όπως, άλλωστε, και οποιασδήποτε άλλης ερευνητικής δουλειάς στο χώρο των κοινωνικών επιστημών (και όχι μόνο, σύμφωνα με ορισμένους διανοητές, βλ. Kuhn, 1962; Lemaine & Matalon, 1985; Lemaine, Darmon & El Nemer, 1982).

τις αντικρουόμενες πολιτικές θέσεις που εκφέρονται για το φαινόμενο της τρομοκρατίας... Ο πολιτικός χαρακτήρας της έρευνάς μας συνίσταται, εν κατακλείδι, στην απόφασή μας να δώσουμε στο δείγμα μας τη δυνατότητα εκφοράς κάθε μορφής λόγου περί την τρομοκρατία και, φυσικά, στην πρόθεσή μας να αναλύσουμε τις πολυσχιδείς συνιστώσες τους³¹.

Ας πάρουμε, όμως, τα πράγματα με τη σειρά, γιατί εκτός από τον έκδηλο πλέον πολιτικό του χαρακτήρα, το ερευνητικό μας εγχείρημα έχει και μια έντονη επιστημολογική χροιά που θα ήταν «ανάρμοστο» να αποσιωπήσουμε, δεδομένου ότι από τη μια πλευρά είναι αυτή η οποία, σε μεγάλο βαθμό, εξασφαλίζει στην παρούσα έρευνα την πρωτοτυπία της, ενώ από την άλλη καταδεικνύει τη σημαίνουσα θέση που δικαιούνται να καταλάβουν παρόμοια εγχειρήματα στην κοινωνιοψυχολογική εργογραφία.

Στο σημείο αυτό, προτού ασχοληθούμε με το σχετικά καινοτόμο χαρακτήρα της συγκεκριμένης ερευνητικής μας προσπάθειας, οφείλουμε να αναφερθούμε στην πάντοτε επίκαιρη αντιπαράθεση μεταξύ εκείνων που εκθειάζουν την αναγκαιότητα της βασικής έρευνας και εκείνων που υποστηρίζουν τα πλεονεκτήματα της εφαρμοσμένης. Μας δόθηκε και παλαιότερα η ευκαιρία³² να αναπτύξουμε την άποψή μας αναφορικά με τον ψευδεπίγραφα διλημματικό χαρακτήρα της εν λόγω πολεμικής. Ωστόσο, κρίνουμε χρήσιμο να επαναλάβουμε εδώ πως τόσο η γνωστική όσο και η πρακτική «χρησιμότητα» μιας έρευνας συναρτάται αμεσότερα με τη μεθοδολογική της αρτιότητα και τη θεωρητική της πρωτοτυπία παρά με το είδος της στόχευσης που τη χαρακτηρίζει. «Εφαρμοσμένες έρευνες» όπως αυτή των Lazarsfeld, Jahoda και Zeisel (1981) για την ανεργία στη Γερμανία στις αρχές του 20ού αιώνα, ή όπως αυτή του Stouffer και των συνεργατών του στα τέλη της δεκαετίας

31. Παράλληλα – αλλά αυτό είναι αντικείμενο άλλης μελέτης που χρησιμοποιεί την πειραματική μέθοδο στην κοινωνική ψυχολογία – επιχειρούμε να εντοπίσουμε και να μελετήσουμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες και τις παραμέτρους χάρη στις οποίες οι διάφορες εναλλακτικές μορφές λόγου περί τρομοκρατίας αναδύονται, αναπτύσσονται, παρακωλύονται ή φιμώνονται.

32. Βλ. Παπαστάμου, Πρόλογος, στο Κατερέλος, 1999.

του 1940 για τον «Αμερικανό στρατιώτη» (1949), ή ακόμα όπως η έρευνα («μιγαδικού» χαρακτήρα) του Adorno και των συνεργατών του την ίδια περίοδο πάνω στην «αυταρχική προσωπικότητα» (1950) είναι, κατά τη γνώμη μας, εξόχως πιο ενδιαφέρουσες και πολύτιμες από πλήθος «βασικών ερευνών» οι οποίες ναρκισσεύονται για την εργαστηριακή τους –έστω και με την ευρεία έννοια του όρου– «αγνότητα», ενώ αναλώνονται στη θεωρητικά «αναίμακτη» επαλήθευση πασίγνωστων πειραματικών ευρημάτων. Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, πως δεν ισχύει –ενδεχομένως συχνότερα, εξαιτίας της πληθωριστικής τάσης που επικρατεί τα τελευταία χρόνια στο χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας (βλ. Papastamou, 2001, για πληρέστερη ανάλυση του φαινομένου) – και ακριβώς το αντίθετο: «μελέτες» φαινομένων ή γεγονότων υψίστης κοινωνικής, ιστορικής ή πολιτικής σημασίας να παραβιάζουν ανοιγμένες πόρτες τόσο σε πραξιολογικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, ενώ, αντίθετα, έρευνες πειραματικού καθαρά χαρακτήρα (με τα γνωστά σε όλους μας ελλειμματικά εχέγγυα εξω-εργαστηριακής εγκυρότητας) να «ανακαλύπτουν» μηχανισμούς ικανούς να εξηγήσουν σωρεία ανερμήνευτων μέχρι τότε αντιφάσεων στον τρόπο λειτουργίας της κοινωνικής σκέψης και συμπεριφοράς. Παραδείγματα παρεμφερούς υπερβατικής εμβέλειας αποτελούν –για να παραμείνουμε σε επίπεδο πρωτοπόρων στοχαστών του κλάδου της κοινωνικής ψυχολογίας – τόσο οι εργασίες του Tajfel (1978, 1981, 1982) για τις διομαδικές σχέσεις και την κοινωνική κατηγοριοποίηση όσο και αυτές του Moscovici (1976, 1980) πάνω στη μειονοτική επιρροή και την κοινωνιογνωστική σύγκρουση. Πράγματι, τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίπτωση, παραβιάζονται ανεπιστρεπτί τα στεγανά ενός είδους πραξιολογικού ορθολογισμού και πρυτανεύει η κοινωνιο-ψυχο-λογική, σύμφωνα με την οποία οι ανθρώπινες σχέσεις –σε διατομικό, διομαδικό ή ιδεολογικό επίπεδο – δεν λειτουργούν απλά ωφελιμιστικά, με γνώμονα τις βασικές αρχές κλασικών μοντέλων οικονομοκεντρικού προσανατολισμού –προσφορά-ζήτηση, κόστος-όφελος κ.ο.κ.–, ούτε καν εφησυχαστικώς εκλογικευτικά (βλ. Festinger, 1954, 1958), αλλά με όρους κοινωνιο-ψυχολογικού οικοδομισμού. Αυτό σημαίνει ότι το κοινωνικό υποκείμενο στην πρώτη περίπτωση (Tajfel) προτιμά να μειωθεί σε από-

λυτες τιμές το ενδο-ομαδικό του κέρδος και να αυξηθεί σχετικά η διομαδική του υπεροχή, ενώ στη δεύτερη (Moscovici) να ενδώσει στις πλειοψηφικές πιέσεις σε κοινωνιογνωστικά ορατό επίπεδο και, παράλληλα, σε λανθάνουσα κατάσταση, να ενστερνιστεί το μειονοτικό – και κατ' επέκταση συγκρουσιακό – σκεπτικό.

Στη δική μας περίπτωση, η κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση του φαινομένου της τρομοκρατίας, έτσι όπως προκύπτει από την έμμεση³³ εκφορά λόγου φοιτητών και φοιτητριών σε Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της περιοχής Αθηνών, παρουσιάζει αναμφίβολα³⁴ το πλεονέκτημα να απεικονίζει τη δυνατότητα³⁵ εγκαθίδρυσης μιας διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στο φαινόμενο που επιχειρούμε να μελετήσουμε και ορισμένες από τις θεωρίες που έχει η κοινωνική ψυχολογία στο ενεργητικό της. Το ενδιαφέρον, ωστόσο, εδώ έγκειται κυρίως στο διαλεκτικό χαρακτήρα αυτό καθεαυτό της εν λόγω σχέσης. Με την έννοια ότι, όπως σύντομα θα γίνει αντιληπτό κατά την παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων μας, ο μελετητής της τρομοκρατίας ωφελείται εξίσου με τον ερευνητή κοινωνικού ψυχολόγου: με άλλα λόγια, δεν προτείνεται εδώ μια *a posteriori* – κι ακόμα λιγότερο μια *a priori* – ερμηνεία του φαινομένου της τρομοκρατίας με απλή αναφορά (για να μην πούμε «αναγωγή») σε γνωστές κοινωνιοψυχολογικές θεωρίες, αλλά προκαλείται μια ισότιμη ανταλλαγή γνωστικών στοιχείων κατά την οποία η επαλήθευση – στο πεδίο – ορισμένων περισσότερο ή λιγότερο κλασικών πειραματικών ευρημάτων στην κοινωνική ψυχολογία αντισταθμίζεται

33. «Έμμεση», με την έννοια ότι προκύπτει από τις απαντήσεις του δείγματος στα ερωτήματα που εμείς, ως ερευνητές, τους θέσαμε – δεν είναι δηλαδή αποτέλεσμα «αβίαστης» και «αυθόρμητης» εκφοράς λόγου.

34. Ο αναγνώστης θα το αντιληφθεί σύντομα, ανεξάρτητα από το βαθμό εξοικείωσής του με την κοινωνιοψυχολογική εργογραφία.

35. Πράγματι, αν και εφικτή, η εγκαθίδρυση αυτής της διαλεκτικής σχέσης δεν γίνεται ούτε αυτόματα, ούτε καν αβίαστα. Απαραίτητη προϋπόθεση – εκτός της αυτονόητης εξοικείωσης με τις εν λόγω θεωρίες – είναι η ευαισθητοποίηση του ερευνητή στη σύνθετη σχέση αιτίου-αιτιατού και στην αναγκαιότητα αναζήτησής της μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων παραμέτρων, γεγονός που θα τον προφύλασσε, ενδεχομένως, από τις εξίσου εύκολες όσο και δημοφιλείς ταυτολογικές «εξηγήσεις».

από την εξιχνίαση κάποιων άγνωστων ακόμα σημείων στις θεωρίες του ίδιου επιστημονικού κλάδου³⁶.

Η δήλωσή μας αυτή καθίσταται ευκρινέστερη αν επανέλθουμε στην επιστημολογική διαφοροποίηση της έρευνάς μας από τις συνήθεις έρευνες δημοσκοπικού, κυρίως, χαρακτήρα – ή, στην «καλύτερη»³⁷ περίπτωση, κοινωνιολογικού ή πολιτειολογικού προσανατολισμού –, οι οποίες κατά καιρούς φιλοδοξούν να «μετρήσουν»³⁸ τις τάσεις και στάσεις της «κοινής γνώμης» απέναντι σε διάφορα ζητήματα ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος.

-
36. Τελείως ενδεικτικά, για να προϊδεάσουμε μονάχα τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται ιδιαίτερα γι' αυτό το ζήτημα, αναφέρουμε τη χρήση – και τη χρησιμότητα – στην παρούσα έρευνα, μοντέλων και θεωριών όπως του «δίκαιου κόσμου» (Lerner, 1977, 1980), του «γενετικού μοντέλου επιρροής» (Moscovici, 1976), της «διομαδικής στρέβλωσης» και της «κοινωνικής κατηγοριοποίησης» (Tajfel, 1972, 1978, 1981, 1982), της «ενδο-ατομικής συνεκτικότητας» με τις διάφορες θεωρητικές της εκφάνσεις (Heider, 1944, 1946, 1958· Festinger, 1957· Beauvois & Joule, 1981, 1987), της «κοινωνικής απόδοσης» (Jones & Davis, 1965· Kelley, 1967· Antaki, 1981· Weiner, 1986, 1995) και του «θεμελιώδους σφάλματος» (Ross, 1977), της «έδρασης ελέγχου» (Rotter, 1966), ή, ακόμα, της «ψυχολογιοποίησης» (Papastamou, 1986· Παπαστάμου, 1989β).
37. Η επισήμανση αυτή είναι απλώς διευκρινιστική και ουδεμία μειωτική πρόθεση έχει έναντι των όμορων με την κοινωνική ψυχολογία επιστημονικών κλάδων....
38. Η (καταχρηστική) αναφορά και μόνο στην έννοια της «μέτρησης» από τη συντριπτική πλειοψηφία των «δημοσκόπων» και άλλων αυτοχρισμένων «κοινωνικών ερευνητών» αρκεί να αποστασιοποιήσει τις έρευνες αυτές από την κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση φαινομένων κοινωνικού και πολιτικού ενδιαφέροντος, έτσι όπως την έννοιόμενη και επιχειρούμε να την υλοποιήσουμε: αντί για την παραπλανητική και παρωχημένη αντιπαράθεση της «ποσοτικής» με την «ποιοτική» μέθοδο ανάλυσης ερευνητικών δεδομένων (εφόσον, τις περισσότερες φορές, η «ποσοτικοποίηση» των εξαρτημένων μεταβλητών δεν διασφαλίζει την αντικειμενική «μετρησιμότητά» τους και, εξίσου συχνά, η έμφαση στην ποιοτική προσέγγιση των ερευνητικών στοιχείων αδυνατεί να αποδώσει ακέραιο το περιεχόμενό τους) προτιμάμε τη «λογική» της πειραματικής μεθόδου στην οποία πρυτανεύουν η έννοια – και αναζήτηση – της αιτιακής σχέσης μεταξύ ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών, καθώς και η αναγκαιότητα επανειλημμένης υποκατάστασης των μεν από τις δε.

Ακροθιγώς, αναφερθήκαμε λίγο νωρίτερα στο σημείο αυτό: μια από τις βασικές ιδιαιτερότητες³⁹ της έρευνάς μας συνίσταται στη μη αποσπασματική έγκληση του δείγματος «να συνεισφέρει στην εκφορά λόγου περί τρομοκρατίας»!

Ο ελλειπτικός αυτός τρόπος έκφρασης επιχειρεί να σηματοδοτήσει εδώ την πλήρη συνειδητοποίησή μας όσον αφορά τα όρια μεταξύ των οποίων και η πιο «καλοπροσαίρετη» έρευνα «κοινής γνώμης» εγκλωβίζει τη «διαλογική» ικανότητα του εγκαλούμενου δείγματος. Γι' αυτό και ο επιστημολογικός προσανατολισμός – και της, φαινομενικά, πιο ανώδυνης ερευνητικής παρέμβασης στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι – αποκτά εξαιρετική σημασία σε ό,τι αφορά την εσωτερική και εξωτερική εγκυρότητα των ερευνητικών ευρημάτων (πολύ περισσότερο από την ιδιοτελή⁴⁰ προ πολλού παρωχημένη περιφρέουσα ανησυχία για την «αντιπροσωπευτικότητα» ή μη του ερευνητικού δείγματος, δεδομένης της πληθώρας τεχνικών και μεθοδολογικών εναλλακτικών προσεγγίσεων ικανών να διασφαλίσουν εξίσου ικανοποιητικά την πολυπόθητη – και περιβόητη⁴¹ – επιστημονική αμεροληψία). Πράγματι, όσο καλοπροσαίρετο, ειλικρινές, ευφυές και χαρισματικό και να είναι το εγκαλούμενο από τον κοινωνικό ερευνητή κοινωνικό υποκείμενο, αδυνατεί να υπερβεί τα όρια που του θέτουν και τις δυνατότητες που του προσφέρουν η μεθοδολογική επιλογή, ο επιστημολογικός προσανατολισμός και το θεωρητικό πλαίσιο του συγκεκριμένου

39. Επιστημολογικού χαρακτήρα, αλλά όχι μόνο, δεδομένων των επιπτώσεων που έχει σε μεθοδολογικό και θεωρητικό επίπεδο...

40. Δεδομένου ότι, συνήθως, συγκαλύπτει μέσα από έναν πρωτόλειο επιστημολογικό λόγο την ιδεολογική διαφωνία με τα (συνήθως κοινωνικά μη αποδεκτά) προτεινόμενα ερευνητικά πορίσματα. Η «επιστημονική» αυτή πρακτική θυμίζει έντονα την τάση του κοινωνικού υποκειμένου το οποίο, προκειμένου να επιβεβαιώσει τις – συχνά λανθασμένες – υποθέσεις του, δεν διστάζει να επικαλεστεί επιχειρήματα ελλειμματικής λογικής συνοχής: να γενικεύει δηλαδή καταχρηστικά συμβατά με τις απάψεις του επιμέρους παραδείγματα (βλ. Leyens, 1983).

41. Για μια επιστημολογική προσέγγιση των ορίων της «επιστημονικής αντικειμενικότητας» παραπέμπουμε τον αναγνώστη στο σύγγραμμα Παπαστάμου, 2001, καθώς και στο κεφάλαιο «Κοινωνική ψυχολογία και ιδεολογία», στο Παπαστάμου και συν., 2001.

ερευνητικού εγχειρήματος. Με άλλα λόγια, η λεγόμενη «κοινή γνώμη», εξ ορισμού ετερό-φωτη⁴² και ετερό-φωνη⁴³, δεν μπορεί να εκφραστεί παρά για τα θέματα της (τηλ)επικοινωνιακής επικαιρότητας μέσα από τις ερωτήσεις που θα του θέσει ο «αρμόδιος» ερευνητής...!

Τι σημαίνουν όλα αυτά; Απλούστατα, πως η ευθύνη για τη σοβαρότητα, την εγκυρότητα και την αξιοπιστία των απαντήσεων που συλλέγονται από τα μεθοδολογικά εργαλεία των ερευνητών (στη συγκεκριμένη περίπτωση τα ερωτηματολόγια) ανήκει αποκλειστικά και μόνο σε εκείνους που έχουν σχεδιάσει την έρευνα, με την έννοια ότι η κατανόηση του τρόπου λειτουργίας όσο και ανάδυσης ενός φαινομένου δεν επιτυγχάνεται (πάντοτε, μέσω της τεχνικής των ερωτήσεων-αποκρίσεων⁴⁴) με την άμεση, απλοϊκά αισιόδοξη και οικονομικά συμφέρουσα επικέντρωση αποκλειστικά και μόνο στο αντικείμενο της έρευνας, αλλά με την ένταξη των συγκεκριμένων απαντήσεων στο γενικότερο ερμηνευτικό πλαίσιο του κοινωνικού υποκειμένου για το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι.

Κατ' αρχάς, αυτό προϋποθέτει, αφενός, βαθιά γνώση του ερευνητή για το χώρο στον οποίο προτίθεται να παρέμβει και, αφετέρου, λεπτομερή καταγραφή των ιδιομορφιών και ιδιαιτεροτήτων του, χωρίς τον εντοπισμό των οποίων η έρευνα θα περιοριστεί στην αναπαραγωγή κοινοτοπιών ανεκδοτολογικού ενδιαφέροντος⁴⁵. Τούτο προϋποθέτει, επίσης, μια δυναμικότερη και ακόμα πιο ενεργό παρέμβαση του ερευνητή προτού καν αρχίσει τη συλλογή των στοι-

42. Βλ. την καταλυτική επίδραση των MME.

43. Βλ. την περιοριστική – και περιορισμένη – εμβέλεια των τεθέντων ερωτημάτων...

44. Γιατί υπάρχουν και άλλες τεχνικές, όπως η ανάλυση περιεχομένου, το πείραμα, οι συνεντεύξεις κ.ο.κ.

45. Στην περίπτωσή μας, το πρώτο σκέλος της προϋπόθεσης αυτής πληρούται χωρίς αμφιβολία, δεδομένης της πολύχρονης πανεπιστημιακής σταδιοδρομίας του πρώτου εκ των δύο συγγραφέων (και ερευνητών...), αλλά και της σχετικά πρόσφατης απεμπλοκής – λόγω του νεαρού της ηλικίας του – από τη φοιτητική ιδιότητα (με την ευρεία έννοια του όρου, του υποψήφιου διδάκτορα) του δεύτερου... Όσο για το δεύτερο σκέλος, αφήνουμε τον αναγνώστη να κρίνει από μόνος του όταν έρθει η ώρα.

χείων του, καθώς, για να οριοθετήσει τη «χωροταξική» εμβέλεια του μεθοδολογικού του εργαλείου (δηλαδή τα ερωτήματα που θέτει στο δείγμα του) και να μην υποπέσει στην παγίδα του θεματικού πλατειασμού⁴⁶, οφείλει να επιδείξει μια παραδειγματικά αυστηρή επιλεκτικότητα κατά την κατασκευή του ερωτηματολογίου του. Δεν πρόκειται, ωστόσο, εδώ για απλή μεθοδολογική επιφυλακτικότητα (ή εσωστρέφεια), αλλά για επιταγή υψίστης θεωρητικής σημασίας, δεδομένου ότι η θεματική διεύρυνση στην οποία εγκαλείται ο ερευνητής δεν έχει νόημα και αξία παρά μόνο αν είναι αποτέλεσμα θεωρητικής επεξεργασίας του αντικειμένου μελέτης. Με άλλα λόγια και για να πούμε τα πράγματα με το όνομά τους, ο μόνος αξιόλογος τρόπος διερεύνησης της «κοινής γνώμης» με τη μέθοδο των ερωτηματολογίων απαιτεί τη διατύπωση υποθέσεων θεωρητικά τεκμηριωμένων⁴⁷. Πράγμα που, δυστυχώς, σπάνια γίνεται αλλά που θεωρήσαμε απαραίτητο να πράξουμε στην παρούσα έρευνα – για πολλούς και διάφορους λόγους. Πρώτα απ' όλα, για να διασφαλίσουμε την επιστημονική αρτιότητα (και... ευελπιστούμε σοβαρότητα) του εγχειρήματός μας. Κατά δεύτερον, για να διαφυλάξουμε το δείγμα της έρευνας από τις αυθαιρεσίες που θα προέκυπταν αν εμπιστευόμασταν τις προσωπικές «διαισθητικές» επιλογές μας⁴⁸.

-
46. Που αποτελεί, συνήθως, την άλλη όψη της επιστημολογικής ανεπάρκειας και θεωρητικής αδυναμίας των «δημοσκοπικού» χαρακτήρα κοινωνικών ερευνών, τη συσσώρευση στοιχείων επί παντός επιστητού, χωρίς δομική συνοχή και συνέχεια με το αντικείμενο έρευνας...
 47. Είναι γεγονός πως κάτι τέτοιο απορρίπτει το μύθο για τη συγκεκριμένη τεχνική σε ό,τι αφορά την υπεροχή της –έναντι της τεχνικής των συνεντεύξεων, της ανάλυσης περιεχομένου κ.ά.– στον τομέα της «αντικειμενικότητας», ή/και στον περιορισμό της αυθαιρεσίας του ερευνητή. Από την άλλη όμως, υποδηλώνει πόσο κοντά μπορεί – και οφείλει να – βρίσκεται η χρήση ερωτηματολογίων με την πειραματική μέθοδο... Αυτό όμως είναι ένα ζήτημα που ξεπερνά κατά πολύ τα όρια του μικρού αυτού συγγράμματος.
 48. «Αυθαιρεσίες» οι οποίες, ποτέ δεν θα έχουμε επιμείνει αρκετά σε αυτό, στη συγκεκριμένη περίπτωση και τεχνική θα επιβάλλονταν στο δείγμα μας και, το χειρότερο, θα εμφανίζονταν ως δικές τους αυθαιρέτες και ατεκμηρώτες σκέψεις και όχι δικές μας, όπως θα ήταν στην πραγματικότητα...

Και επιπλέον, για να απαλλάξουμε το ελληνικό κοινό από ένα ακόμα «σύγγραμμα» στο οποίο θα εκτίθενται προσωπικές ατεκμηρίωτες απόψεις κινδυνολογικού ή εφησυχαστικού χαρακτήρα ελάσσονος ενδιαφέροντος, γύρω από ένα φαινόμενο που, πρέπει να ομολογήσουμε, δεν αντιμετωπίζεται πάντοτε με την αρμόζουσα σπουδή αντικειμενικότητας, έστω και απλής σοβαρότητας... Ωστόσο, αν στην έρευνά μας για την τρομοκρατία συγκροτήσαμε ένα ερωτηματολόγιο με βάση μια σειρά υποθέσεων θεωρητικής υφής και «ευαισθησίας», το πράξαμε, κατά κύριο λόγο, επειδή θελήσαμε να κατανοήσουμε και στη συνέχεια να εξηγήσουμε το συγκεκριμένο φαινόμενο έτσι όπως βιώνεται και αντιμετωπίζεται από το δείγμα μας τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, και όχι όπως εμείς το ερμηνεύουμε, ή νομίζουμε ή θέλουμε να πιστεύουμε ότι οι ερωτηθέντες το βιώνουν και το αντιμετωπίζουν.

Προτού παρουσιάσουμε συνοπτικά τις βασικές υποθέσεις που μας οδήγησαν στη συγκρότηση του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου⁴⁹, οφείλουμε να ομολογήσουμε πως οι υποθέσεις αυτές αποτελούν παράλληλα αντικείμενο ελέγχου με τη βοήθεια της πειραματικής μεθόδου στην κοινωνική ψυχολογία, δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα αποτελεί τμήμα ενός ευρύτερου ερευνητικού προγράμματος στο οποίο, λόγω της συνθετότητας του φαινομένου που αποφασίσαμε να μελετήσουμε, απαιτείται η χρήση πολλαπλών μεθοδολογικών προσεγγίσεων, μεταξύ των οποίων η ανάλυση περιεχομένου κειμένων του ημερήσιου και περιοδικού έντυπου και ηλεκτρονικού τύπου, η διενέργεια πειραματικών παρεμβάσεων στον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των «πολιτών» απέναντι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, καθώς και ο – μεθοδολογικά πολυεπίπεδος – έλεγχος των επιπτώσεων που μπορεί να έχει πάνω τους η διαπολιτισμική διάσταση⁵⁰.

49. Το οποίο παρουσιάζεται λεπτομερώς στο επόμενο κεφάλαιο.

50. Η ερευνητική μας παρέμβαση έχει διασχίσει πράγματι τα σύνορα της χώρας μας και έχει φτάσει σε τρεις άλλες ευρωπαϊκές χώρες: την Ιταλία, τη Γαλλία και τη Μεγάλη Βρετανία. Το σχέδιο είναι προφανώς φιλόδοξο και χρονοβόρο. Πιστεύουμε, ωστόσο, πως έχει ενδιαφέρον, όχι μόνο πολιτικό αλλά και επιστημονικό. Τα ερευνητικά ευρήματα που θα προκύψουν από αυτή την προσπάθεια θα δείξουν αν θα δικαιωθούν οι προσδοκίες μας...

Η πρώτη μας υπόθεση, λοιπόν, αφορά την ίδια την τρομοκρατία, ή, για να είμαστε ακριβείς, μια συγκεκριμένη διάσταση του φαινομένου της τρομοκρατίας. Πράγματι, όπως όλοι γνωρίζουμε, ένα από τα περισσότερο προβεβλημένα⁵¹ στοιχεία της τρομοκρατικής ιδεολογίας είναι το γεγονός πως ο «τρομοκράτης»⁵² είναι κάποιος που, σε ιδεολογικό επίπεδο, υποστηρίζει την αναγκαιότητα άσκησης βίας για την επίτευξη κάποιο πολιτικού σκοπού⁵³ και ο οποίος, στην πράξη, εφαρμόζει τις ιδέες του αυτές συμμετέχοντας σε ακραίες πράξεις βίας, θυσιάζοντας πολλές φορές την ίδια του τη ζωή. *Τρομοκράτης* είναι, επομένως, κάποιος που επιδεικνύει σπάνια «συνεκτικότητα» ανάμεσα στα λόγια και στα έργα του, κάποιος δηλαδή τον οποίο χαρακτηρίζει η απόλυτη συνέπεια μεταξύ αυτών που πιστεύει και αυτών που πράττει.

-
51. Από τους (διους τους τρομοκράτες, φυσικά (βλ. Τ. Βαγκ [1997], «Η ομάδα Μπάντερ-Μάινχοφ, η RAF και η ένοπλη πάλη στη Γερμανία, 1963-1993», Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα) αλλά και από τους πολυπληθέστερους πολέμιους της (βλ. ενδεικτικά την ομιλία του Αμερικανού προέδρου G. Bush προς το Κογκρέσο την 20ή Σεπτεμβρίου 2001, η οποία δημοσιεύτηκε στο *Bήμα* της 22ας Σεπτεμβρίου 2002).
 52. Τόσο τα εισαγωγικά όσο και οι πλάγιοι χαρακτήρες δεν πασχίζουν εδώ να αμφισβητήσουν – κι ακόμα λιγότερο να συγκαλύψουν – οποιαδήποτε αρνητική απόχρωση προσδίδει η χρήση του όρου στο άτομο που πρεσβεύει ανάλογες ιδέες τις οποίες και εφαρμόζει στην πράξη. Αποσκοπούν, ωστόσο, να υποδηλώσουν τις αποστάσεις που κρατάμε από την – ευρέως αποδεκτή – (επιστημολογική) άποψη περί «πρωτοτυπικών υποκειμένων», απόμων δηλαδή τα οποία συγκεντρώνουν – σε συμβολικό ή πραγματολογικό επίπεδο – τα χαρακτηριστικά εκείνα που υποτίθεται ότι έχουν (όλα) τα μέλη μιας ομάδας. Οι εξοικειωμένοι αναγνώστες με τις θεωρίες και τις έρευνες στην κοινωνική ψυχολογία θα αντιληφθούν αρκετά σύντομα πως οι «αποστάσεις» μας αυτές δεν αποτελούν ένδειξη απλής επιστημολογικής αυστηρότητας (ή μεροληψίας, πάρτε το όπως θέλετε) αλλά εκφράζουν την ανησυχία μας ότι και το ενδεχόμενο ακόμα της επιστημολογικής νομιμοποίησης της έννοιας του πρωτοτυπικού υποκειμένου θα οδηγούσε ανεπιστρεπτί στην ενεργοποίηση μη διαφεύσιμων – και ως εκ τούτου ιδεολογικά ενεργών – αναγωγικών ερμηνειών του φαινομένου που, κατ' αρχάς, επιχειρούμε να καταλάβουμε και, εν συνεχείᾳ, να εξηγήσουμε...
 53. Είναι περιττό να ανοίξουμε εδώ το κεφάλαιο σχετικά με τη «σκοπιμότητα» της τρομοκρατίας: προτιμάμε να αφήσουμε τα υποκείμενα της έρευνας να απαντήσουν σε αυτό τον προβληματισμό.

Πρόκειται για μια διαπίστωση την οποία πολέμιοι και υποστηρικτές της τρομοκρατίας μοιράζονται εξίσου μεταξύ τους. Αυτό που τους διαφοροποιεί δεν έγκειται δηλαδή στην αποδοχή ή μη της πραγματολογικής αυτής «αντικειμενικής» περιγραφής, αλλά στην ερμηνεία, στον τρόπο με τον οποίο καταλαβαίνουν και προσλαμβάνουν την αδιαφιλονίκητη αυτή «αλήθεια»⁵⁴.

Πράγματι, αν βασιστούμε σε πλήθος ερευνών⁵⁵ κοινωνιοψυχολογικής «έμπνευσης» (πειραματικού, κυρίως, αλλά και επιδημιολογικού χαρακτήρα) μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα πως ένας από τους βασικούς κανόνες⁵⁶ σύμφωνα με τους οποίους έχουμε μάθει να πορευόμαστε στη ζωή είναι ο «κανόνας της συνεκτικότητας»: η επιτακτική δηλαδή ανάγκη να αισθανόμαστε οι ίδιοι –όσο και να δείχνουμε στους άλλους – πως υπάρχει συνέπεια και συνέχεια στις ιδέες μας, στις πράξεις μας, στη ζωή μας γενικότερα, «αρμονία» και «ισορροπία» στο χώρο και το χρόνο, όχι μονάχα με την έννοια της πλήρους συμβατότητας των πράξεών μας με τα λόγια μας (ή των λόγων μας με τις πράξεις μας⁵⁷), αλλά και με την έννοια της διαχρονικής σταθερότητας τόσο των μεν όσο και των δε... Με άλλα λόγια, ο κανόνας της συνεκτικότητας μας έχει μάθει να θεωρούμε πως πρέπει να είμαστε σταθεροί στις απόψεις μας και να αγωνιζόμαστε γι' αυτές, να πιστεύουμε σε αυτά που λέμε και, «φυσικά», να πράττουμε όσα λέμε. Μας έχει μάθει επίσης ότι, αντίθετα, οφείλουμε να απαξιώνουμε την ευμεταβλητότητα, την αστάθεια και την ασυνέπεια...

-
54. Υπενθυμίζουμε εδώ τις κλασικές πλέον έρευνες του Peabody (1968), οι οποίες δείχνουν την περίφημη αξιολογική ασυμμετρία που εγκαθιδρύεται κατά τη σύναψη διομαδικών σχέσεων τόσο πραγματικού όσο και συμβολικού χαρακτήρα.
55. Πάνω στις οποίες οικοδομήθηκαν ορισμένες από τις ισχυρότερες και πιο ευρηματικές θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας: της γνωστικής ισορροπίας του Heider (1958), της γνωστικής ασυμφωνίας του Festinger (1957) ή της ψυχολογικής δέσμευσης του Kiesler (1971).
56. Αποτέλεσμα κοινωνικής μάθησης αλλά και σαφούς εκλογικευτικής χρησιμότητας (βλ. μεταξύ άλλων Papastamou, 2002, pp. 8-29).
57. Πράγμα, ως γνωστό, τελείως διαφορετικό, δεδομένου ότι στην πρώτη περίπτωση πρυτανεύει προφανώς η λογική της «συμπεριφορικής ενίσχυσης», ενώ στη δεύτερη, εξίσου προφανώς, η αρχή της «εκλογικέυσης»...

Γνωρίζουμε όμως ακόμα⁵⁸ πως κάθε φορά που βρισκόμαστε αντιμέτωποι⁵⁹ με τη συμπεριφορά κάποιου (καθώς και του ίδιου μας του εαυτού) δεν περιορίζόμαστε στην απλή παρατήρηση, ούτε στην απλή «ανάγνωση» αυτής της συμπεριφοράς: αντιθέτως, έχουμε την τάση να θέλουμε να «εξηγήσουμε» και να «ερμηνεύσουμε»⁶⁰ αυτή τη συμπεριφορά, να ανακαλύψουμε τα «αίτια» που προκάλεσαν αυτή τη συγκεκριμένη και όχι κάποια άλλη. Γνωρίζουμε, επίσης⁶¹, πως στα πλαίσια των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, κάθε φορά που μια μειονοτική ομάδα επιχειρεί να διαδώσει κάποια εξ ορισμού «συγκρουσιακή» άποψη ή συμπεριφορά οφείλει να εμφανίζεται ιδιαίτερα συνεκτική, ακριβώς επειδή, όποτε ερχόμαστε αντιμέτωποι⁶² με αυτήν, προσπαθούμε να την ερμηνεύσουμε, «μαντεύοντας» κατά κάποιον τρόπο τους λόγους για τους οποίους λέει ό,τι λέει και κάνει ό,τι κάνει... Γνωρίζουμε, τέλος, πως αυτή η μειονοτική συνεκτικότητα συμπεριφοράς αποτελεί αντικείμενο ερμηνείας⁶³ και ότι, ανάλογα με το αν ερμηνεύεται με όρους σταθερότητας, βεβαιότητας και σιγουριάς (σύμφωνα δηλαδή με τον κανόνα της συνεκτικότητας) ή με όρους δογματισμού, ακαμψίας και «ξεροκεφαλιάς» (ενδεχομένως, σύμφωνα με τον κανόνα της ανεκτικότητας), θα ασκήσει, αντίστοιχα, θετική ή αρνητική επιρροή σε αυτούς στους οποίους απευθύνεται.

-
58. Χάρη στις έρευνες πάνω στις διαδικασίες κοινωνικής απόδοσης (βλ. μεταξύ άλλων, Jones & Davis, 1965· Kelley, 1967· Antaki, 1981· Weiner, 1986, 1995 κ.ά.).
59. Ως «κοινωνικά υποκείμενα», φυσικά...
60. Είναι γνωστό σε όσους είναι εξοικειωμένοι με την εργογραφία της κοινωνικής ψυχολογίας πως η «εξήγηση» και η «ερμηνεία» ενός κοινωνιοψυχολογικού — και όχι μόνο — φαινομένου δεν είναι καθόλου το ίδιο πράγμα. Για λόγους που έχουμε αναπτύξει επανειλημμένα αλλού (βλ. Παπαστάμου και συν., 2001), ωστόσο, για το κοινωνικό υποκείμενο, τον «κοινό νου» ή, αν θέλουμε να είμαστε ακριβέστεροι, στα πλαίσια της «κοινωνικής σκέψης», οι δύο αυτοί όροι παραπέμπουν στην ίδια ακριβώς διαδικασία...
61. Χάρη στις εργασίες του Serge Moscovici και των συνεργατών του πάνω στα φαινόμενα μειονοτικής επιρροής (βλ. Moscovici, 1976, 1979, 1980· Moscovici et al., 1969· Mugny & Papastamou, 1984 κ.ο.κ.).
62. Ως κοινωνικά υποκείμενα, πάντοτε...
63. Βλ. σχετικά Παπαστάμου & Μιούνη, 1983, 2001.

Τα πειραματικά ευρήματα σε ό,τι αφορά τη διπλή αυτή ανάγνωση και εξίσου διπλή «αποτελεσματικότητα» της συνεκτικότητας που οφείλουν (ή/και οδηγούνται) να επιδεικνύουν οι κοινωνικά και πολιτικά ενεργές μειονοτικές ομάδες είναι, με άλλα λόγια, σαφή. Επιστρέφοντας, λοιπόν, και πάλι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, μπορούμε κάλλιστα να υποθέσουμε πως: η αποδεδειγμένη ακραία ιδεολογική και πραξιολογική συνεκτικότητα των τρομοκρατικών ομάδων αποτελούν αντικείμενο ερμηνείας τόσο από τους άμεσους όσο και από τους έμμεσους αποδέκτες κάθε τρομοκρατικής ενέργειας: ότι ανάλογα με τις συνθήκες υπό τις οποίες λαμβάνει χώρα αυτή η ερμηνεία, ανάλογα με την τελική έκβαση της ερμηνευτικής διαδικασίας και ανάλογα με τους κοινωνικούς κανόνες και αξίες που τη συγκεκριμένη στιγμή στο συγκεκριμένο χώρο και για τη συγκεκριμένη κατηγορία πολιτών υπερισχύουν και είναι ιδεολογικά ενεργοί: (α) θα προσληφθεί «θετικά»⁶⁴, ως **ένδειξη συνεκτικότητας**, δηλαδή ως συνέπεια, συνοχή και σιγουριά και θα αποτελέσει αντικείμενο αμβλυμένης μαζικής απόρριψης ή, ενδεχομένως, αντικείμενο κάποιας συγκαλυμμένης και έμμεσης αποδοχής, ή (β) θα προσληφθεί «αρνητικά», ως **έκφραση δογματισμού**, δηλαδή ως δείγμα ακαμψίας και στενότητας πνεύματος, καταλήγοντας έτσι στην αναμενόμενη μαζική και έντονα πολιτική και ηθική καταδίκη της.

Η δεύτερη υπόθεσή μας συνδέεται άμεσα με την προηγούμενη, δεδομένου ότι εντάσσει το φαινόμενο της τρομοκρατίας, και κατά συνέπεια τη μελέτη του όσο και τη γενικότερη αντιμετώπισή του, στο ευρύτερο πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής.

Πράγματι, ανεξάρτητα από το βαθμό στον οποίο κατακρίνει ή ανέχεται καθένας από εμάς το φαινόμενο της τρομοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνίες μας, είμαστε όλοι υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε πως η τρομοκρατική πρακτική και ιδεολογία βασίζονται, κατά κύριο λόγο, στον άμεσο και έμμεσο αντίκτυπο που έχει μια

64. Τηρουμένων των αναλογιών, φυσικά, δεδομένου ότι δύσκολα θα μπορούσε να δει κανείς θετικά μια τρομοκρατική ενέργεια. Θα μπορούσε, ωστόσο, υπό την προϋπόθεση της πρόσληψής της μέσα από το φίλτρο της συνεκτικότητας, να βρει ενδεχομένως κάποια ελαφρυντικά...

συγκεκριμένη «τρομοκρατική»⁶⁵ ενέργεια, καθώς και, γενικότερα, στη δυνατότητα που έχει, και έμπρακτα επιβεβαιώνει κάθε φορά, όποιαδήποτε «τρομοκρατική» ομάδα να κάνει οδυνηρά αισθήτη την παρουσία της. Αν λάβουμε επιπλέον υπόψη το γεγονός πως, σχεδόν πάντα, μια «τρομοκρατική» ενέργεια συνοδεύεται⁶⁶ από κάποια προκήρυξη η οποία, εκτός από τη διεκδίκηση της συγκεκριμένης ενέργειας, προβαίνει σε «αναλύσεις» της εγχώριας ή/και παγκόσμιας πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής κατάστασης προτείνοντας παράλληλα τις δικές της λύσεις στο υποτιθέμενο «αδιέξοδο», αντιλαμβανόμαστε πως το πρώτιστο μέλημα της τρομοκρατίας είναι να ασκήσει επιρροή: ελπίζοντας πως θα «πείσει» την «κοινή γνώμη» και θα «αποσταθεροποιήσει» την εξουσία.

Εκτός του ότι η διαπίστωση αυτή νομιμοποιεί πλήρως τη μελέτη του φαινομένου της τρομοκρατίας από κοινωνιοψυχολογική σκοπιά, παρουσιάζει το αδιαφιλονίκητο πλεονέκτημα να προσφέρει ένα θεωρητικό πλαίσιο στην εν λόγω μελέτη, με άμεση συνέπεια την προγραφή οποιουδήποτε «ηθικοπλαστικά» προσανατολισμένου και ιδεολογικά μεροληπτικού φίλτρου «ανάγνωσης» και «ερμηνείας» του. Αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, πως η ηθική και η ιδεολογική διάσταση, οι οποίες αναμφίβολα παρεισδύουν στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, θα εξοστρακιστούν από την προτεινόμενη μελέτη⁶⁷. Σημαίνει, αντίθετα, πως ενώ δεν θα αποτελέσουν το γνώμονα βάσει του οποίου θα επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε το φαινόμενο της τρομοκρατίας, θα αντιμετωπιστούν ως ορισμένα από τα κριτήρια σύμφωνα με τα οποία η «κοινή γνώμη» εξετάζει και – κατά κανόνα – απορρίπτει την τρομοκρατική ιδεολογία

65. Η χρήση εισαγωγικών δεν αποσκοπεί, φυσικά, να σχετικοποιήσει την τρομοκρατική ιδιότητα ενεργειών ή φορέων. Επιθυμεί να υποδηλώσει, εντούτοις, το στιγματιστικό χαρακτήρα του όρου...

66. Συνήθως μετά την τρομοκρατική ενέργεια. Ορισμένες φορές, ωστόσο, προηγείται και συνοδεύει την «προειδοποίηση» για το επερχόμενο χτύπημα...

67. Έχουμε επιμείνει αρκετά, πλέον, στο σημείο αυτό ώστε να μην απαιτείται περαιτέρω ανάπτυξη της άποψης ότι η ιδεολογία (και ως εκ τούτου και η ηθική...) αποτελούν ένα από τα συνηθέστερα αντικείμενα μελέτης της κοινωνικής ψυχολογίας... (βλ. Παπαστάμου, 2000, 2001, 2002).

και πρακτική. Με άλλα λόγια, η ένταξη της τρομοκρατίας⁶⁸ στο θεωρητικό πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής καθιστά πλέον εφικτή την «επιστημονική»⁶⁹ – και ουχί «ηθικοπλαστική» – μελέτη των ηθικών και ιδεολογικών αντιστάσεων που προκύπτουν κάθε φορά που εγκαλείται η «κοινή γνώμη» από κάποια τρομοκρατική ενέργεια...

Συγκεκριμένα, ένα από τα θεμελιώδη ερωτήματα που τίθενται εδώ είναι γιατί η προφανής από πλευράς «τρομοκρατών» πρόθεση επιρροής, παρά την τεράστια δύναμη πειθούς⁷⁰ που ενεργοποιείται κάθε φορά που επιχειρείται – και πετυχαίνει – ένα «τρομοκρατικό» χτύπημα, ασκεί στην πραγματικότητα τόσο μικρή επιρροή...!

Ένα μέρος της απάντησης στο ερώτημα αυτό έγκειται, το δίχως άλλο, στην έντονη συναισθηματική φόρτιση που συνοδεύει κάθε τέτοια ενέργεια, καθώς και στην ενεργοποίηση των ηθικών φραγμών και ιδεολογικών φραγών που μόλις αναφέραμε. Ωστόσο, η μονοδιάστατη αυτή εξήγηση, κανονιστικού χαρακτήρα, δεν είναι επαρκής: κατ' αρχάς, λόγω της ταυτολογικής της ιδιότητας⁷¹, κυρίως όμως επειδή φαίνεται να αγνοεί αυτό που εμείς, ως κοινωνικοί ψυχολόγοι, γνωρίζουμε πολύ καλά. Ότι δηλαδή η έκβαση μιας διαδικασίας κοινωνικής επιρροής, ιδιαίτερα αν πρόκειται για μειονοτική⁷², εξαρτάται, αφενός, από τη συμπεριφορά που χαρακτηρίζει την ύπαρξη και τις ενέργειες της μειονοτικής ομάδας καθ' όλη

68. Και της μελέτης της, μην το ξεχνάμε...

69. Ας μας επιτραπεί η ναρκισσιστική χρήση του όρου για να υπογραμμίσουμε τη βούληση δραστικής μείωσης του αριθμού προσωπικής και ιδεολογικής υφής αυθαιρεσιών που συνεπάγεται κάθε απόπειρα προσέγγισης του συγκεκριμένου φαινομένου....

70. Αλήθεια, υπάρχει τίποτα πιο «πειστικό» από την προθυμία με την οποία ο «τρομοκράτης» θέτει σε κίνδυνο – και πολλές φορές χάνει – τη ζωή του;

71. Η τρομοκρατία δεν πείθει την κοινή γνώμη και δεν αποσταθεροποιεί την εξουσία επειδή είναι το Κακό, είναι αίθηης κι επειδή τόσο η κοινή γνώμη όσο και η εξουσία διαφωνούν μαζί της...!

72. Και, προφανώς, η επιρροή που επιχειρεί να ασκήσει η τρομοκρατία συγκεντρώνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία (βλ. Moscovici, 1976, 1979, 1980) για να θεωρηθεί τυπικό δείγμα μειονοτικής επιρροής: συγκρουσιακός λόγος και συγκρουσιακή συμπεριφορά, συνεκτικότητα, αντίθεση με τους κυρίαρχους κανόνες και αξίες κ.ο.κ.

τη διάρκεια της διαδικασίας επιρροής⁷³ και, αφετέρου, από την «πρόσληψη», την «ανάγνωση» και την «ερμηνεία» της μειονοτικής συμπεριφοράς από τους δέκτες⁷⁴ του μειονοτικού μηνύματος⁷⁵, οι οποίοι «προσλαμβάνουν», «αναγινώσκουν» και «ερμηνεύουν» την εν λόγω συμπεριφορά με βάση τα κριτήρια που έχουν υιοθετήσει λόγω της υπαγωγής τους σε διάφορους κοινωνικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς χώρους.

Η πρώτη μας υπόθεση, αναφορικά με τις καθοριστικές επιπτώσεις που μπορεί να έχει η διαφορική ερμηνεία της «ακραίας συνεκτικότητας» μιας τρομοκρατικής ομάδας, αποτελεί άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του σημαντικού ρόλου που μπορεί να παίξουν οι ερμηνευτικές διεργασίες οι οποίες ενεργοποιούνται κάθε φορά που υλοποιείται μια τρομοκρατική ενέργεια. Το γεγονός αυτό μας οδηγεί να διατυπώσουμε τη δεύτερη, γενικότερη υπόθεση μας, σύμφωνα με την οποία το φαινόμενο της τρομοκρατίας εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, ενώ ο βαθμός απόρριψης, ανοχής ή αποδοχής της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής είναι συνάρτηση των ερμηνευτικών κωδίκων που χρησιμοποιούν οι άμεσοι και έμμεσοι αποδέκτες των τρομοκρατικών ενεργειών στην απόπειρά τους να τις «κατανοήσουν» και να τις «εξηγήσουν».

-
73. Σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει όταν επιχειρεί να ασκήσει επιρροή η «πλειοψηφία» ή/και η «εξουσία», διαδικασία κατά την οποία οι δέκτες του «μηνύματος» το αποδέχονται ή το απορρίπτουν βασιζόμενοι στα διάφορα «χαρακτηριστικά» της πηγής επιρροής: κύρος, μέγεθος, «δύναμη», ελκυστικότητα κ.λπ. (βλ. Παπαστάμου & Μιούνυ, 1983, 2001· Παπαστάμου, 1989a, 1989γ).
 74. Στη συγκεκριμένη περίπτωση από την «κοινή γνώμη» η οποία, προφανώς, δεν νοείται να αντιμετωπιστεί ως ενιαία και αδιάρετος, δεδομένου ότι συγκροτείται από πλήθος ομάδων και υπο-ομάδων ποικιλόμορφης σύνθεσης, προέλευσης, προσανατολισμού και διάρκειας...
 75. Στην περίπτωση μας, φυσικά, «μειονοτικό μήνυμα» δεν είναι αναγκαστικά το περιεχόμενο της προκήρυξης (αν υπάρχει) αλλά η «τρομοκρατική» ενέργεια αυτή καθαυτή (το γεγονός δηλαδή ότι η ενέργεια αυτή κατέστη εφικτή), καθώς και οι διατερότητες της εκάστοτε ενέργειας: ταυτότητα, ιδιότητα, αριθμός θυμάτων κ.λπ.

Οδηγούμαστε έτσι στην τρίτη μας υπόθεση, η οποία είναι άμεση απόρροια των προηγουμένων, δεδομένου ότι εστιάζεται στις ερμηνείες αυτές καθαυτές που επικαλούνται οι αποδέκτες των τρομοκρατικών ενεργειών για να εξηγήσουν τόσο τις συγκεκριμένες ενέργειες όσο και το φαινόμενο της τρομοκρατίας γενικότερα. Οφείλουμε να αναφερθούμε εδώ σε ένα φαινόμενο και μια διαδικασία, συμπληρωματικά το ένα με το άλλο, τα οποία παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα λεγόμενά μας. Το πρώτο είναι αυτό που συμβατικά – και καταχρηστικά⁷⁶ – ονομάζουμε στην κοινωνική ψυχολογία «θεμελιώδες σφάλμα απόδοσης»⁷⁷ και συνίσταται στην «επιλεκτική απόδοση (της συμπεριφοράς κάποιου) σε εσωτερικά παρά σε εξωτερικά αίτια, ακόμα και όταν υπάρχουν ενδείξεις που να υποδηλώνουν ότι μπορεί να συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο». Όσο για τη δεύτερη, είναι η διαδικασία που αποκαλούμε «ψυχολογιοποίηση»⁷⁸ και η οποία παραπέμπει στην «εγκαθίδρυση – από τους δέκτες ενός μειονοτικού μηνύματος – μιας αιτιακής σχέσης ανάμεσα στο συγκρουσιακό λόγο ή/και τη συγκρουσιακή συμπεριφορά του συγκεκριμένου μειονοτικού φορέα και τα ψυχολογικά χαρακτηριστικά αυτού ή αυτών που εκφέρουν το συγκεκριμένο λόγο ή έχουν τη συγκεκριμένη συμπεριφορά».

Ας πάρουμε, όμως, καλύτερα τα πράγματα με τη σειρά. Από την εργογραφία της κοινωνικής ψυχολογίας προκύπτει, κατ' αρχάς, πως όταν καλούμαστε να εξηγήσουμε⁷⁹ γιατί κάποιος – ένα

76. Ο καταχρηστικός χαρακτήρας της ονομασίας εντοπίζεται στην εσφαλμένη ιδιότητα που αποδίδεται στο φαινόμενο αυτό, δεδομένου ότι αν και, αρχικά, θεωρήθηκε αποτέλεσμα εσφαλμένης γνωστικής επεξεργασίας από το κοινωνικό υποκείμενο, σύντομα αποδείχθηκε ότι πρόκειται για ένα φαινόμενο που οφείλεται σε ρυθμίσεις κανονιστικού χαρακτήρα, αποτελεί αντικείμενο κοινωνικής μάθησης, ο δε ρόλος του είναι ιδεολογικά προσδιορισμένος (βλ. Beauvois, 1984· Dubois, 1994).

77. Βλ. Ross, 1977.

78. Βλ. σχετικά Παπαστάμου, 1989β.

79. Κάτι το οποίο αναγκαζόμαστε να κάνουμε σε καθημερινή βάση, πολλές φορές την ημέρα, δεδομένου ότι, το έχουμε ήδη αναφέρει, το κοινωνικό υποκείμενο δεν περιορίζεται στην παθητική ανάγνωση της συμπεριφοράς τρίτων (ή/και της δικής του) αλλά έχει την τάση να ψάχνει τα αίτια που κρύβονται πίσω από αυτή τη συμπεριφορά.

άτομο ή μια ομάδα – συμπεριφέρεται μια συγκεκριμένη στιγμή με ένα συγκεκριμένο τρόπο, τότε συμβαίνουν τα εξής: (α) αν η εν λόγω συμπεριφορά είναι κοινωνικά θεμιτή, αποδεκτή ή επιθυμητή και ο υπό παρατήρηση «δράστης» (άτομο ή ομάδα) είναι υψηλού κύρους, ελκυστικός, αρεστός και, γενικότερα, κοινωνικά αποδεκτός, ή αν, ακόμα, ο δράστης είμαστε εμείς οι ίδιοι, ή κάποιος που ανήκει στην ίδια κοινωνική κατηγορία με εμάς, τότε υπάρχει η τάση να θεωρούμε πως η συγκεκριμένη συμπεριφορά είναι μόνιμη και πως οφείλεται τόσο στη θέλησή του (ή θέλησή μας) όσο και σε ενδογενή («θετικά...») χαρακτηριστικά, στα «χαρίσματα» δηλαδή του δράστη (ή του εαυτού μας)... (β) αν η εν λόγω συμπεριφορά εξακολουθεί να είναι κοινωνικά θεμιτή, αποδεκτή ή επιθυμητή, αλλά ο δράστης είναι χαμηλού κύρους, δεν είναι ελκυστικός, ούτε αρεστός και, γενικότερα, είναι κοινωνικά μη αποδεκτός, ή αν, ακόμα, ο δράστης δεν είμαστε εμείς οι ίδιοι αλλά κάποιος άλλος, ή αυτός ο άλλος ανήκει σε κοινωνική κατηγορία διαφορετική από τη δική μας, τότε εμφανίζεται η τάση να θεωρούμε πως η συγκεκριμένη συμπεριφορά είναι συμπτωματική και δεν οφείλεται στη θέλησή του, ούτε στα «χαρίσματά» του, αλλά σε κάποιους εξωγενείς παράγοντες, στην τύχη, για παράδειγμα, ή στις συνθήκες υπό τις οποίες παρατηρήθηκε η εν λόγω συμπεριφορά... (γ) αν η υπό παρατήρηση συμπεριφορά δεν είναι κοινωνικά θεμιτή, αλλά απαράδεκτη και μη επιθυμητή, ενώ ο δράστης είναι υψηλού κύρους, ελκυστικός, αρεστός και, γενικότερα, κοινωνικά αποδεκτός, ή αν, ακόμα, ο δράστης είμαστε εμείς οι ίδιοι, ή κάποιος που ανήκει στην ίδια κοινωνική κατηγορία με εμάς, τότε, για άλλη μια φορά, υπάρχει η τάση να θεωρούμε πως η συγκεκριμένη συμπεριφορά είναι συμπτωματική και παροδική και δεν οφείλεται στη θέλησή του (ή θέλησή μας), αλλά σε κάποιους εξωγενείς παράγοντες, στην ατυχία, λόγου χάρη, ή, γενικότερα, στις ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις οποίες παρατηρήθηκε η συγκεκριμένη συμπεριφορά... (δ) τέλος, αν η εν λόγω συμπεριφορά δεν είναι κοινωνικά θεμιτή, αλλά απαράδεκτη και μη επιθυμητή, και, επιπλέον, ο δράστης είναι χαμηλού κύρους, δεν είναι ελκυστικός, ούτε αρεστός και, γενικότερα, είναι κοινωνικά μη αποδεκτός, ή αν, ακόμα, ο δράστης δεν είμαστε εμείς οι ίδιοι αλλά κάποιος άλλος, ή αυτός ο άλλος ανήκει σε κοινωνική κατηγορία

διαφορετική από τη δική μας, τότε εμφανίζεται η τάση να θεωρούμε πως η συγκεκριμένη συμπεριφορά είναι μόνιμη και πως οφείλεται τόσο στη θέλησή του όσο και σε ενδογενή («αρνητικά» όμως αυτή τη φορά) χαρακτηριστικά...

Εδώ πρόκειται, αναμφίβολα, για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ασυμμετρία του τρόπου με τον οποίο «σκέφτεται» το κοινωνικό υποκείμενο, η οποία, λόγω της επιλεκτικής της εμφάνισης, μοιάζει να δικαιώνει ορισμένους συναδέλφους μας που μιλούν για πραγματικό «κανόνα εσωτερικότητας»⁸⁰ ο οποίος ικανοποιεί αυτό που «μπορούμε να αποκαλέσουμε “κοινωνική χρησιμότητα”, που εγγυάται την κοινωνική λειτουργία στα πλαίσια της οποίας οι άνθρωποι κάνουν αυτό που πρέπει να κάνουν χωρίς, ωστόσο, να διοικούνται από κάποια δικτατορική ή αυταρχική εξουσία» (Dubois, 1994, pp. 7-8), αντικατοπτρίζοντας δηλαδή ένα συλλογικό κανόνα της «φιλελεύθερης» κουλτούρας. Επανερχόμενοι στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, μπορούμε εύκολα να αναλογιστούμε λοιπόν την «κοινωνική χρησιμότητα» που μπορεί να επιτελέσει αυτό το περίφημο «θεμελιώδες σφάλμα» στην απόδοση αιτίων της τρομοκρατικής συμπεριφοράς.

Το ενδιαφέρον της κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης για την ανάλυση του φαινομένου της τρομοκρατίας γίνεται, ωστόσο, ακόμα προφανέστερο αν λάβουμε υπόψη τα πορίσματα μιας σειράς ερευνών πάνω στη διαδικασία της «ψυχολογιοποίησης»⁸¹, δεδομένου ότι η εγκαθίδρυση αιτιακής σχέσης ανάμεσα στην εκφορά μειονοτικού λόγου και συμπεριφοράς και στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά της ομάδας συγκροτεί μια ιδεολογική αντίσταση στη μειονοτική επιρροή, αιμβλύνοντας, συγκεκριμένα, τόσο περισσότερο τον άμεσο και έμμεσο (θετικό) αντίκτυπο που μπορεί να έχει το μειονοτικό μήνυμα στη γνώμη και τη συμπεριφορά των αποδεκτών του, όσο περισσότερο συγκρουσιακό και συνεκτικό είναι το εν λόγω μήνυμα. Η άμβλυνση αυτή της μειονοτικής επιρροής προκαλείται, κατά κύριο λόγο, εξαιτίας των «αλλοιώσεων» που επιφέρει η ψυχολογιοποίηση στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή και ερμηνεύ-

80. Βλ. Beauvois, 1984· Dubois, 1994

81. Βλ. Παπαστάμου, 1989β.

εται η μειονοτική συμπεριφορά: αποτέλεσμα της ψυχολογικής ιδιαίτερότητας της μειονότητας, η συμπεριφορά και η όποια επιχειρηματολογία της παύει πλέον να αντικατοπτρίζει τις ιδεολογικές της θέσεις, θεωρείται μη ρεαλιστική και υποκειμενική, ενώ η συνεκτικότητα με την οποία στηρίζει τις απόψεις της, από ένδειξη σταθερότητας, σιγουριάς και πίστης στα δίκαια της, μετατρέπεται σε έκφραση δογματισμού, στενότητας πνεύματος και διανοητικής ακαμψίας.

Χρειάζεται, μήπως, να σταθούμε περισσότερο στον πολλαπλά καταστατικό και αποτρεπτικό ρόλο που μπορεί να παίξει η ψυχολογιοποίηση⁸² στον τρόπο με τον οποίο η «κοινή γνώμη» αλλά και η «εξουσία» μεταχειρίζονται, «διαισθητικά» η πρώτη, «θεσμικά» η δεύτερη, την τρομοκρατική ιδεολογία και πρακτική; Θεωρούμε προτιμότερο να διατυπώσουμε την τρίτη μας υπόθεση, σύμφωνα με την οποία η ένταση, ο προσανατολισμός και το περιεχόμενο των «ερμηνειών» στις οποίες οδηγείται η «κοινή γνώμη» σε ό,τι αφορά τα κίνητρα και τα «βαθύτερα αίτια» που οδηγούν ένα άτομο ή μια ομάδα να συμμετάσχει σε «τρομοκρατικές ενέργειες» δεν είναι αποτέλεσμα ορθολογικής σκέψης και αντικειμενικής εκτίμησης των εμπλεκόμενων παραμέτρων, αλλά προκύπτουν από την ενεργοποίηση ρυθμίσεων κανονιστικού χαρακτήρα, αποτελούν αντικείμενο κοινωνικής μάθησης, εκφράζουν το βαθμό αποδοχής ή απόρριψης των βασικών αξιών του φιλελευθερισμού, εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ενίσχυση ή άμβλυνση των διομαδικών σχέσεων που εγκαθιδρύονται μεταξύ των διάφορων τμημάτων που απαρτίζουν την περίφημη «κοινή γνώμη» και, ως εκ τούτου, είναι συνάρτηση της ιδεολογικής ιδιαιτερότητας και «ευαισθησίας» των πληθυσμιακών αυτών ομάδων, με βάση την έμφαση που επικρατεί στις, συχνά, διασταυρούμενες συγκεκριμένες κατηγοριακές τους υπαγωγές.

«Λογική», κατά κάποιον τρόπο, συνέπεια αυτού του σκεπτικού είναι η τέταρτη υπόθεσή μας, η οποία παραπέμπει σε αυτό που

82. Για να μη μιλήσουμε για τη θεαματικότερη και εξίσου «δοκιμασμένη» στον πολιτικό στίβο «ψυχιατρικοποίηση» της πολιτικής διαφωνίας...

στην «επιστημολογική» ορολογία συνηθίζεται να αποκαλείται «μεθοδολογικός προσανατολισμός», και που στην «καθομιλουμένη»⁸³ δεν είναι τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο από την «κοσμοθεωρία» του κοινωνικού υποκειμένου ή, πιο απλά, από τον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό υποκείμενο βλέπει τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Το σημαντικό, ωστόσο, είναι εδώ πως, ως γνωστό, ο σχετικός προβληματισμός γύρω από το άτομο και την κοινωνία οδηγεί, παραδοσιακά, από τη μια μεριά, σε αυτό που συνηθίζεται να αποκαλείται «μεθοδολογικός ατομικισμός»⁸⁴ και, από την άλλη, στον αποκαλούμενο «μεθοδολογικό ολισμό». Όπως και να έχει το πράγμα, ανεξάρτητα δηλαδή από την ορολογία που χρησιμοποιεί κανείς, και, κυρίως, ανεξάρτητα από την οριστική απάντηση⁸⁵ που θα δώσει στο συγκεκριμένο δίλημμα, το δίλημμα αυτό καθαυτό ή, τουλάχιστον, η διατύπωσή του είναι απλή: «Πρέπει να περιγράψουμε και να ερμηνεύσουμε την κοινωνία και, γενικότερα, τα κοινωνικά φαινόμενα με όρους “συλλογικών οντοτήτων” παλαιότερων των ατόμων – ή πρέπει να το κάνουμε ανάγοντάς το σε ατομικές συμπεριφορές και διατομικές σχέσεις που θα συγκροτούσαν, αν όχι την αποκλειστική ανθρώπινη πραγματικότητα, τουλάχιστον τα πρώτα εμπειρικά δεδομένα τα οποία θα επέτρεπαν να κατασκευαστούν από αυτά κατανοήσιμα μοντέλα;»⁸⁶.

Με άλλα λόγια, από τη μια μεριά έχουμε την επίλυση του διλήμματος με όρους μεθοδολογικού ατομικισμού, ο οποίος, σε επιστη-

83. Θα ήταν ιδιαίτερα οδυνηρό για μας αν η αναφορά μας αυτή εκλαμβανόταν ως απόπειρα εκλαϊκευσης – ή, ακόμα χειρότερα, «λαϊκισμού». Θεωρούμε, πράγματι, πως ορισμένες φορές η χρήση περίτεχνων όρων, όχι μόνο δεν ωφελεί τον επικοινωνιακό στόχο που έχει κάθε απόπειρα γραφής, αλλά τον βλάπτει, χωρίς ιδιαίτερο άλλο λόγο πλην αυτού του ναρκισσιστικού βερμπαλισμού του γράφοντος...

84. Όρος που πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Hayek (1953) και λίγο αργότερα από τον Popper (1956).

85. Και η οποία, όσο δύσκολο είναι να δοθεί, άλλο τόσο καθοριστική μπορεί να αποβεί, όπως θα δούμε, στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει κάποιος την τρομοκρατία – και όχι μόνο, φυσικά...

86. Laurent, 1994, p. 3.

μιλογικό επίπεδο⁸⁷, συνίσταται στη μελέτη της κοινωνίας κατά την οποία η έμφαση δίνεται σε μικροκοινωνιολογικές διαδικασίες διαπροσωπικής υφής και, σε πραξιολογικό επίπεδο, οδηγεί στη δημιουργία⁸⁸ του αυτοδύναμου – αν όχι αυτόνομου – ατόμου, το οποίο προηγείται οποιασδήποτε μορφής συλλογικότητας και υφίσταται – εκ των υστέρων – και με αυξομειούμενη παθητικότητα (ανάλογα με το εκάστοτε επικαλούμενο θεωρητικό μοντέλο) τις επιφροές της κοινωνίας. Από την άλλη μεριά, η επίλυση του διλήμματος επιχειρείται, σε επιστημολογικό επίπεδο πάντοτε, με όρους μεθοδολογικού ολισμού, σύμφωνα με τον οποίο το κοινωνικό απαρτίζεται από αυτόνομα σύνολα με ιδιότυπα χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη συμπεριφορά και διαφοροποιούνται από το απλό άθροισμα των μερών που το συγκροτούν, οδηγώντας έτσι – σε πραξιολογικό επίπεδο – στη δημιουργία του νομοτελειακά κοινωνικοποιημένου ατόμου, της εμφάνισης του οποίου προϋπάρχει η ομάδα και, γενικότερα, η κοινωνία⁸⁹.

Πέραν του έκδηλου γεγονότος ότι η διλημματική και δι-πολική⁹⁰ αυτή προσέγγιση των σχέσεων του ατόμου με την κοινωνία

87. Όχι μόνο (και οπωσδήποτε όχι αναγκαστικά) επιστημονικού επιπέδου αλλά και επιπέδου του κοινωνικού υποκειμένου ή, όπως αλλιώς συνηθίζεται να αποκαλείται, «επιστημολογία του κοινού νου» (βλ. μεταξύ άλλων, Moscovici & Hewstone, 1984).

88. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για τη δημιουργία της **έννοιας** του αυτοδύναμου ατόμου. Ως εκ τούτου κινούμαστε και εδώ στο επίπεδο της επιστημολογίας. Ωστόσο, δεδομένου ότι πρόκειται για ένα είδος επιστημολογίας της «δράσης», ο αποδιδόμενος σε αυτήν πραξιολογικός χαρακτήρας είναι αρκετά χρηστικός και οριακά κατα-χρηστικός...

89. Για μια διεξοδικότερη συζήτηση του θέματος παραπέμπουμε στα κεφάλαια 1 και 2 του συγγράμματός μας, Σ. Παπαστάμου και συν., 2001.

90. Όχι ωστόσο και αναπόφευκτη, αφού ως γνωστό (βλ. Moscovici, 1984 και Παπαστάμου, 1989a, 2001) η μεθοδολογική – εν δυνάμει μόνο, δεδομένου ότι δεν έχει ακόμα τυπικά υλοποιηθεί, αν και υπάρχουν όλα τα εχέγγυα για κάτι τέτοιο (βλ. Doise, 1982, ελληνική μετάφραση, 2003) – πρόταση της κοινωνικής ψυχολογίας παραπέμπει στην αναγκαιότητα – και διαθεσμότητα – ενός «τρίτου» βλέμματος που να υπερβαίνει τον εξ αρχαιοτάτων χρόνων υφιστάμενο δυϊσμό... Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται, για παράδειγμα, και η «ανακάλυψη» (της έννοιας) του κοινωνικού υποκειμένου...

παράγει και αναπαράγει ιδεολογία⁹¹ – κάτι το οποίο από μόνο του καθιστά αυτή τη διάσταση προφανώς σημαντική στη μελέτη του φαινομένου της τρομοκρατίας – έτσι όπως προκύπτει από τις αντιδράσεις της⁹² «κοινής γνώμης», ο «μεθοδολογικός προσανατολισμός» όσων εγκαλούνται⁹³ με τον έναν ή τον άλλο τρόπο να πάρουν θέση απέναντι στην «τρομοκρατική» ιδεολογία και πρακτική

-
91. Τελείως ενδεικτικά μπορούμε να υπενθυμίσουμε εδώ τον αρχικό γεω-πολιτικό προσδιορισμό αυτού του, κατά κύριο λόγο «επιστημολογικής» υφής, δυϊσμού (με εμφανείς ωστόσο προεκτάσεις στο ιδεολογικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο), δεδομένου ότι εξαιτίας του Durkheim που πρώτος τον ασπάστηκε (ενισχυμένος στη συνέχεια από πληθώρα μαρξιστικών αναλύσεων) ο μεθοδολογικός ολισμός κυριάρχησε για πολλές δεκαετίες στη γαλλική διανόηση, ενώ ο μεθοδολογικός ατομικισμός χαρακτήριζε για καιρό την αγγλοσαξονική εκδοχή της επιστήμης (βλ. Adam Smith, Weber κ.ά.). Θα ήταν, ωστόσο, ασυγχώρητο σφάλμα εκ μέρους μας αν δεν σημειώναμε εδώ την, αρκετά σύντομα, διάψευση του γεω-πολιτικού αυτού κανόνα, διόθεντος ότι – κυρίως μετά την κάμψη της μαρξιστικής ηγεμονίας στις κοινωνικές επιστήμες – σημαντικές προσωπικότητες όπως ο κοινωνιολόγος Boudon (1986) άρχισαν να ευαισθητοποιούν το γαλλικό χώρο στα πολύμορφα «πλεονεκτήματα» του ατομικισμού, ενώ από την άλλη πλευρά της Μάγχης και του Ατλαντικού, εξαιρέσεις όπως αυτή του Sherif στην κοινωνική ψυχολογία πιστοποιούν στην «αντίπερα όχθη» τη σπουδαιότητα του ολισμού.
92. Της «κοινής γνώμης» (ας το επαναλάβουμε άλλη μια φορά προς αποφύγη παρεξηγήσεων σε ό,τι αφορά οποιαδήποτε τάση ανθρωπομορφισμού εκ μέρους μας), αυτού του ετερό-φωτου, ετερό-φωνου και ετερό-βουλου επιστημολογικού κατασκευάσματος, το οποίο, φυσικά, δεν «αντι-δρά» σύμφωνα με τις μανιχαϊκές αρχές ενός πρωτόγονου συμπεριφορισμού τύπου «ερέθισμα-απόκριση» αλλά με την έννοια της μη αυτο-δύναμίας του, αλλά ούτε και δρα ενιαία, δεδομένης της πολυσυλλεκτικής του φύσης...
93. Η έγκληση αυτή μπορεί να πάρει τη δραματική μορφή της γεωγραφικής ή/και συναισθηματικής εγγύτητας του εμπλεκόμενου ατόμου – ή ομάδας – με το θύμα ή το θύτη μιας τρομοκρατικής ενέργειας. Μπορεί να πάρει, επίσης, την κάπως πιο αποστασιοποιημένη μορφή της ιδεολογικής εγγύτητας του εμπλεκόμενου ατόμου – ή ομάδας – με το θύμα ή το θύτη μιας τρομοκρατικής ενέργειας. Μπορεί, ακόμα, να πάρει τη συμβολική μορφή του θεατή-πολίτη μιας αλληλουχίας «τρομοκρατικών» και «αντι-τρομοκρατικών» ενεργειών. Μπορεί, τέλος, να πάρει την επίπλαστη – ωστόσο έγκυρη – μορφή του (κοινωνικού) υποκειμένου το οποίο απαντάει στα ερωτήματα που εμείς του θέσαμε για την τρομοκρατία...

αποβαίνει καθοριστικός στο ζήτημα που μας απασχολεί εδώ, για τον απλούστατο λόγο της πολυεπίπεδης αλλά και πολυσήμαντης διαπλοκής του με το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι.

Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε, παραδείγματος χάρη, τη συνάφεια του ατομικισμού σε οικονομικό και κατ' επέκταση πολιτικό⁹⁴ επίπεδο με το φιλελευθερισμό και το νεοφιλελευθερισμό, δεδομένης, προφανώς, της κοινής παραδοχής της ατομικής αυτοδυναμίας. Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε, επίσης, την εξίσου προφανή συνάφεια του ολισμού σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο με την πάλη των τάξεων και τη μαρξιστική ιδεολογία.

Ωστόσο, εκτός από τα κλασικά, ενδεχομένως και γραφικά⁹⁵, αυτά παραδείγματα, τα οποία αναμφίβολα διευκολύνουν τη διατύπωση στερεότυπων – και ως εκ τούτου αναμενόμενων και ελάσσονος ενδιαφέροντος – προβλέψεων σε ό,τι αφορά το ενδεχόμενο νομοτελειακά διαφορετικής πολιτικής τοποθέτησης, ανάλογα με τον επιλεγμένο πόλο του μεθοδολογικού δυσμού⁹⁶, μπορούμε εύ-

94. Στην πολιτική βλ. το σύγγραμμα των Birbaum & Leca, 1986, ενώ στην οικονομία βλ. Becker, 1976.

95. Εξαιτίας δηλαδή του πρόδηλου χαρακτήρα τους...

96. Ας μας επιτραπεί εδώ να επιμείνουμε κάπως περισσότερο στην πολλαπλώς παρακινδυνευμένη και, ιδεολογικά «ύποπτα» ενεργή, άποψη που, κατά κόρον, υποστηρίζεται από τους μεν και, εξίσου, κατά κόρον – αν και, αναίτια, με πρόδηλη ενοχική επιχειρηματολογία – απορρίπτεται από τους δε. Αναφερόμαστε, φυσικά, στην περισσότερο ή λιγότερο κομψά διατυπωμένη «άποψη» κατά την οποία η αποδοχή ή η απόρριψη της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής είναι άμεση συνάρτηση της πολιτικής τοποθέτησης του εγκαλούμενου πολίτη να πάρει θέση απέναντι στο ζήτημα. Περιττό να υπογραμμίσουμε πως στη νεοελληνική πραγματικότητα η άποψη αυτή προσλαμβάνει την ελάχιστα συγκαλυμμένη «κατηγορία» της Δεξιάς κατά της Αριστεράς, η οποία, εξίσου εμφανώς, επιχειρεί να αποσείσει από πάνω της την ευθύνη όποιας ιδεολογικής συνενοχής ή/και εγγύτητας με την «τρομοκρατία». Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει αυτή η διαπίστωση είναι πολλαπλό. Κατ' αρχάς, επειδή – αν παραμείνουμε στη νεοελληνική «πραγματικότητα» – «κατήγοροι» και «κατηγορούμενοι» φαίνονται να ξεχνούν εξίσου το μακρύ παρελθόν της τρομοκρατίας (τόσο σε επίπεδο ιδεολογίας όσο και πρακτικής) και πως, αν μετά τη Μεταπολίτευση, η Αριστερά μοιάζει να έχει το θλιβερό προνόμιο μιας ανησυχητικής, και όμως ψευδεπίγραφης, ιδεολογικής συνάφειας με

κολα να αναλογιστούμε το γενικότερα καθοριστικό παρεμβατικό ρόλο που μπορεί να παίξει ο «μεθοδολογικός προσανατολισμός» του κοινωνικού υποκειμένου στο χειρισμό των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων», τα οποία, ως γνωστό, αποτελούν «παραδόξως» (;) την αιχμή του δόρατος τόσο της επιχειρηματολογίας υπέρ όσο και της επιχειρηματολογίας κατά της παγκοσμιοποίησης του πολέμου ενάντια στη (διεθνή) τρομοκρατία⁹⁷.

Χωρίς καμία αμφιβολία το ζήτημα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι πολυσχιδές, πολυσήμαντο και ιδιαίτερα ακανθώδες στις μέρες μας. Αποτελεί, επίσης, ένα δισεπίλυτο μεθοδολογικό – και επιστημολογικό – πρόβλημα, δεδομένης της ηθικά επιβεβλημένης και πολιτικά «օρθής» άνευ όρων αποδοχής των δικαιωμάτων εκείνων που εξασφαλίζουν έναν ελάχιστο βαθμό αξιοπρέπειας και ελευθερίας σε όλους τους ανθρώπους, ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος, κοινωνικής τάξης, οικονομικής επιφάνειας, ηλικίας, φύλου, επαγγέλματος, ερωτικού προσανατολισμού, πολιτικών πρακτικών και ιδεολογικών επιλογών⁹⁸. Έως ένα σημείο η δυσκολία «ερευνητικού» χειρισμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προσομοιάζει σε αυτήν που συναντά κανείς όταν καταπιάνεται με την «επιστημονική» προσέγγιση του φαινομένου της τρομοκρατίας. Για τον ίδιο ακριβώς

τρομοκρατικές ενέργειες, τις αμέσως προηγούμενες δεκαετίες και για μακρό χρονικό διάστημα το ίδιο προνόμιο προσιδίαζε στη Δεξιά...! Κατά δεύτερο λόγο, επειδή αν αναφερθούμε στο διεθνές σκηνικό, η αναφορά στις πολιτικές επιλογές των πολιτών, είτε δεν περιλαμβάνει την ασυμμετρία που μόλις επισημάναμε – δεδομένου ότι οι μεν κατηγορούν και κατηγορούνται εξίσου με και από τους δε για πολιτική συνάφεια και συνενοχή – είτε, γεγονός που, όπως θα δούμε αργότερα, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, υποκαθιστά την παραδοσιακή διάκριση Αριστεράς-Δεξιάς με την πιο «σύγχρονη» και παγκοσμιοποιητικά αποδεκτή διάκριση ανάμεσα στο Μουσουλμανικό και τον «Πολιτισμένο» Κόσμο...!

97. Βλ. ενδεικτικά το άρθρο του N. Alibizatou με τίτλο «Η ανήθικη λογική των ίσων αποστάσεων», εφημ. Τα Νέα 6-10-2001, επίσης Βασιλάκης, 2002.

98. Είναι αλήθεια πως ο κοινωνικός ψυχολόγος W. Doise δούλεψε αρκετά τα τελευταία χρόνια πάνω στα ανθρώπινα δικαιώματα και, πρόσφατα (2001), εξέδωσε ένα βιβλίο όπου συνοψίζει τα βασικά πορίσματα των ερευνών του. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν είναι αναμφισβήτητο. Η καινοτομία της παραγόμενης γνώσης, πολύ λιγότερο...

λόγο⁹⁹: δηλαδή την, κατά τα φαινόμενα τουλάχιστον, α-διαπερατότητα του «ηθικά», «πολιτικά» και «ιδεολογικά» άρρηκτα δομημένου παραπετάσματος το οποίο την προστατεύει από την κατά τα άλλα επιτρεπτή σε όλα τα δημοκρατικά καθεστώτα πολιτική αμφισβήτηση, καθώς και από την εξίσου – κάτω από διαφορετικές συνθήκες – θεμιτή έως και επιβεβλημένη «επιστημονική» αμφισβήτηση!

Είναι, λοιπόν, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διαπίστωση πως στο όνομα του σεβασμού ή/και της διαφύλαξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δομείται, εκφέρεται και διαδίδεται (επιβάλλεται, θα μπορούσαμε να πούμε χωρίς φόβο διάψευσης) ο κυρίαρχος, συχνά και «εξουσιαστικός», λόγος που βλέπει στην «τρομοκρατία» τον υπέρτατο εχθρό της «έννομης τάξης», της «δημοκρατίας» του «πολιτισμένου κόσμου», της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ζωής». Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι, επίσης, η διαπίστωση πως στο όνομα του σεβασμού ή/και της διαφύλαξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δομείται, εκφέρεται και διαδίδεται (επιβάλλεται, θα μπορούσαμε να πούμε χωρίς φόβο διάψευσης) ο μειονοτικός, συχνά και «αντιεξουσιαστικός», λόγος που βλέπει στην εμμονή για το νομοτελειακά παγκοσμιοποιημένο χαρακτήρα της πάλης ενάντια στην «τρομοκρατία» τον υπέρτατο εχθρό της «διεθνούς έννομης τάξης», της «πραγματικής δημοκρατίας» και της «δημοκρατικής διαβίωσης των πολιτών», της «ελευθερίας των λαών», καθώς και της «ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ζωής σε ολόκληρο τον κόσμο». Περισσότερο ακόμα ενδιαφέρον παρουσιάζει, ωστόσο, η διαπίστωση πως μια από τις βασικές διαφορές μεταξύ των δύο αυτών στερεοτυπικά αντιθετικών¹⁰⁰ επιχειρηματολογιών είναι η διαρκής εναλλακτική παραπομπή τους στον «ατομικό» και «συλλογικό» χαρακτήρα των υπό εξαφάνιση απειλούμενων ανθρωπίνων δικαιωμάτων...¹⁰¹!

99. Αντεστραμμένης, ωστόσο, «λογικής».

100. Άλλα μεθοδολογικά «αναλογικών» επιχειρηματολογιών...

101. Δεδομένου ότι η ερμηνεία του γενικού όρου «ανθρώπινα δικαιώματα» υπό την «ατομική» ή «συλλογική» τους εκδοχή εναλλάσσεται στους δυο αυτούς αντιθετικούς λόγους ανάλογα με το αν αναφέρονται στις «ατομικές ελευθερίες» και την «ασφάλεια των λαών» από τη μια πλευρά, την «κρατική και συλλογική ασφάλεια» ή τα «δικαιώματα του πολιτισμένου κόσμου» από την άλλη...

Με άλλα λόγια, η σπουδαιότητα του μεθοδολογικού προσανατολισμού στη μελέτη του φαινομένου της τρομοκρατίας είναι πασιφανής¹⁰². Μπορούμε συνεπώς να διατυπώσουμε την τέταρτη υπόθεσή μας, υποστηρίζοντας πως η γενικότερη προσέγγιση της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής από την «κοινή γνώμη» (συμπεριλαμβανομένης της επιλεκτικής της ευαισθησίας σε συγκεκριμένους ιδεολογικά και ηθικοπλαστικά απαξιωτικούς ή «ανεκτικούς» κανονιστικά ρυθμισμένους ερμηνευτικούς κώδικες) συναρτάται άμεσα προς τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνονται οι σχέσεις του ατόμου με την κοινωνία, και, ως εκ τούτου, από τις μακροπρόθεσμες και βραχυπρόθεσμες προτεραιότητες που τίθενται για την επίλυση των καθημερινών όσο και απώτερων προβλημάτων της ανθρωπότητας, ενώ έμμεσα εξαρτάται από την επιλεκτική χρήση της πολιτικά «օρθής» και μη διαψεύσιμης παγκοσμιοποιημένης πανάκειας του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η διαπλοκή της «ιδεολογίας» με την καταληκτική αντιμετώπιση της «τρομοκρατίας» από τα διάφορα μη στεγανοποιημένα δημογραφικά τμήματα της «κοινής γνώμης» ισχύει, με άλλα λόγια, περισσότερο με την έννοια της «επιστημολογικής» και ευρύτερης «μεθοδολογικής» θεώρησης της αιτίασης και του τρόπου ανθρώπινης διαβίωσης (και επιβίωσης) και λιγότερο με την κλασική «κομματικοποιημένη» ερμηνεία της πολιτικής τους επιλογής.

Η πέμπτη και τελευταία μας υπόθεση, συμπληρωματική έως ένα βαθμό της προηγούμενης, αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο βλέπουμε ή/και οραματίζόμαστε το κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Αφορά, ωστόσο, μια διάσταση η οποία, όσο παράδοξο και αν φαίνεται, προσδίδει στην «κοσμοθεωρία» του κοινωνικού υποκειμένου μια «μεταφυσική» και, ταυτόχρονα, «πραγματολογική» χροιά που δεν είχαμε γνωρίσει ακόμα. Πρόκειται για μια όψη της ανθρώ-

102. Αν και, όπως θα προκύψει από τα ερευνητικά μας ευρήματα, η διατύπωση από το κοινωνικό υποκείμενο συγκεκριμένων προβλέψεων σε ό,τι αφορά την αντιστοίχιση της προσέγγισης του φαινομένου της τρομοκρατίας με την επιλεξιμότητα καθενός εκ των δύο πόλων του μεθοδολογικού δυίσμού είναι λιγότερο πρόδηλη και προφανής...

πινηγς καθημερινότητας την οποία θα ήταν σφάλμα να υποτιμήσουμε, διότι, όπως θα γίνει αμέσως κατανοητό, είναι αυτή που –εδώ και αιώνες – ενώνει τους ανθρώπους κάτω από την ίδια θρησκεία ή, αντίθετα, τους οδηγεί σε αιματηρούς, ανελέητους και εξοντωτικούς (θρησκευτικούς) πολέμους... Είναι, επίσης, αυτή που τροφοδοτούσε ανέκαθεν (και εξακολουθεί να τροφοδοτεί) με αδιάψευστη ελπίδα – ή, αντίθετα, με άσβεστο μίσος – τους κατατρεγμένους όλου του κόσμου, δημιουργώντας έτσι πρόωρα μια ανεξέλεγκτη και ανταλλάξιμη «παγκοσμιοποιημένη» ή «διεθνιστική» εκδοχή της σύγχρονης νέας τάξης πραγμάτων...

Αναφερόμαστε, φυσικά, στις δοξασίες για ένα δίκαιο (ή άδικο) κόσμο – που πρώτος μελέτησε από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας ο Lerner¹⁰³ και οι συνεργάτες του – οι οποίες προφανώς βρίσκονται, απ' όσο γνωρίζουμε, στο κέντρο όλων των γνωστών θρησκευτικών οικοδομημάτων και – κατά τη γνώμη μας, πάντοτε – εξίσου προδήλως αποτελούν έναν από τους κεντρικούς άξονες όλων των πολιτικών ιδεολογιών που έχουν αναπτυχθεί μέχρι σήμερα... Πράγματι, η αίσθηση ότι ζούμε, ή η ελπίδα ότι θα ζήσουμε σε ένα δίκαιο κόσμο, καθώς και η προσδοκία ότι θα τον γνωρίσουμε αργότερα (σε αυτήν ή την άλλη ζωή) έχουν τελείως διαφορετικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό υποκείμενο σκέφτεται και λειτουργεί – τόσο σε μικρόσσο και σε μακρο-κλίμακα – από τις επιπτώσεις που προκύπτουν όταν υπάρχει ή καλλιεργείται ή υποθάλπεται η εντύπωση πως ζούμε, ή ο φόβος πως θα ζήσουμε, σε έναν άδικο κόσμο, καθώς και η βεβαιότητα ότι θα τον γνωρίσουμε αργότερα – σε αυτήν ή την άλλη ζωή!

Στην πρώτη περίπτωση, όταν δηλαδή πιστεύουμε πως ζούμε σε ένα δίκαιο κόσμο¹⁰⁴, όταν, με άλλα λόγια, κυριαρχεί η άποψη πως

103. Βλ Lerner (1970, 1980), αλλά και Lerner & Simons (1966), καθώς και Lerner et al. (1976).

104. Παρουσιάζει, το δίχως άλλο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον τη μελέτη των συνθηκών υπό τις οποίες και των μηχανισμών χάρη στους οποίους καλλιεργείται και κυριαρχεί είτε η μια είτε η άλλη δοξασία. Πρόκειται, όμως, για ένα ζήτημα που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια αυτού του συγγράμματος.

«όλα εδώ πληρώνονται», μπορούμε εύκολα να υποθέσουμε ότι η αίσθηση της επικείμενης επιβολής δικαιοσύνης (και, συγκεκριμένα, η «ελπίδα» της επικείμενης «ανταμοιβής» – όταν θεωρούμε πως έχουμε πράξει το καλό – ή ο «φόβος» της επικείμενης «τιμωρίας» – όταν γνωρίζουμε πως έχουμε πράξει κάτι κακό) συμβαδίζει με την ιδέα της ευθύνης των πράξεων μας, ή, μάλλον, προϋποθέτει την ύπαρξή της¹⁰⁵ και, κατά συνέπεια, αυτού που στην κοινωνική ψυχολογία είθισται να ονομάζουμε εσωτερική έδραση ελέγχου: η αίσθηση¹⁰⁶ δηλαδή ότι, έχοντας πλήρη ευθύνη και έλεγχο των πράξεων μας, ελέγχουμε εξίσου και ό,τι μας συμβαίνει...¹⁰⁷

Αν και η αναφορά στον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό εργασιών που ασχολήθηκαν με το συγκεκριμένο θέμα θα ξεπερνούσε κατά πολύ τα όρια του παρόντος συγγράμματος και θα μας απομάκρυνε από τον κύριο σκοπό μας, την παρουσίαση δηλαδή της λανθάνουσας κοινωνιοψυχολογικής του λόγου που εκφέρεται από το (ελληνικό...) κοινωνικό υποκείμενο για το φαινόμενο της τρομοκρατίας, δεν

τος. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για τη δημιουργία και λειτουργία των διοξειδών, εν γένει, θα διαβάσει με μεγάλο ενδιαφέρον το μόλις προ ολίγων ημερών δημοσιευμένο στα ελληνικά βιβλίο του Jean-Pierre Deconchy, 2003.

105. Πιθανότατα χάρη –ή εξαιτίας– στον κανόνα της «συνεκτικότητας» στον οποίο αναφερθήκαμε πιο πριν και οποίος, μην το ξεχνάμε, επιβάλει –ή απαιτεί – την πλήρη και αδιάσειστη ισορροπία και αρμονία ανάμεσα στις πράξεις και τις ιδέες μας, αλλά και την απόλυτη αντιστοίχιση μεταξύ των γεγονότων, των συμβάντων και των ερμηνειών τους...
106. Η χρήση του όρου «αίσθηση» μπορεί να οδηγήσει εδώ στην ψευδή εντύπωση πως πρόκειται για το αποτέλεσμα ενδοατομικών διεργασιών. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το αποτέλεσμα μιας κανονιστικά ρυθμιζόμενης διαδικασίας, δεδομένου ότι –όπως και ο κανόνας της εσωτερικότητας στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως –η εσωτερική έδραση ελέγχου των πράξεων μας αποτελεί αντικείμενο κοινωνικής μάθησης αλλά και «πριμοδότησης»: αποτελεί, με άλλα λόγια, μια κυρίαρχη νόρμα και αντιστοιχεί σε μια κυρίαρχη αξία.
107. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για το συγκεκριμένο φαινόμενο θα επωφεληθεί από την ανάγνωση των συγγραμμάτων της Nicole Dubois (1994) και Jean-Léon Beauvois (1984, 1994, 2002). Λεπτομερής συζήτηση του θέματος γίνεται και στο δεύτερο τόμο του Παπαστάμου και συν., 2003.

μπορούμε να αντισταθούμε στον πειρασμό να μην υπογραμμίσουμε εδώ δύο σημεία που μας φαίνονται ιδιαίτερα σημαντικά για την κατανόηση όσων θα ακολουθήσουν¹⁰⁸ αλλά και ορισμένων από αυτά που προηγήθηκαν... Το πρώτο από τα σημεία αφορά τόσο την ανυπαρξία στεγανών και την εγκαθίδρυση, αντίθετα, διόδων επικοινωνίας μεταξύ του κανόνα της εσωτερικότητας, της εσωτερικής έδρασης ελέγχου, του λεγόμενου «θεμελιώδους» σφάλματος απόδοσης και της ψυχολογιοποίησης όσο και την ενδιαφέρουσα¹⁰⁹ «διαμερισματοποίηση» – χάρη στους μηχανισμούς αυτούς – του «φαύλου κύκλου» που διακρίνει τον τρόπο με τον οποίο όλοι μας προσλαμβάνουμε, κατανοούμε, εξηγούμε, ερμηνεύουμε και οικοδομούμε την («κοινωνική» – και «πολιτική», γιατί όχι;) πραγματικότητα.

Το δεύτερο έχει σχέση με τη φαινομενική (;) αντίφαση που κρύβει η σύμπραξη της δοξασίας για την ύπαρξη ενός δίκαιου κόσμου με τον κανονιστικό χαρακτήρα της εσωτερικότητας, τόσο στο επίπεδο της «εξήγησης» όσο και σε αυτό του «ελέγχου» των συμπεριφορών και των γεγονότων, δεδομένου ότι η ακράδαντη πίστη στην ύπαρξη «επίγειας» δικαιοσύνης συνεπάγεται τη βεβαιότητα της – έστω και ετεροχρονισμένης – αναπόφευκτης απονομής της. Το γεγονός αυτό – χάρη στο νομοτελειακό του χαρακτήρα – προσομοιάζει στη «μοίρα», συντελώντας κατ' αυτό τον τρόπο στην ερμηνεία της λαϊκής ρήσης «όλα εδώ πληρώνονται» με όρους μοιρολατρικούς και της μετάφρασής της προς το αρχαιοπρεπέστερον «πεπερωμένον φυγείν αδύνατον», πράγμα το οποίο έρχεται σε άμεση αντίθεση και σε μετωπική σύγκρουση με την «οικειοθελώς» εσωτερικευμένη¹¹⁰

108. Μέσω του «δανεικού» στόματος των φοιτητών και φοιτητριών τμημάτων αθηναϊκών ΑΕΙ...

109. Από επιστημολογική, φυσικά, άποψη αλλά και εγχειρηματική...

110. Καλό είναι να υπενθυμίσουμε εδώ πως αυτό που διακρίνει καθοριστικά τους κοινωνικούς κανόνες (ή «νόρμες» επί το λατινικότερον) από τα υπόλοιπα είδη κανόνων (εκτός από τη συλλογική τους ανάδυση, την κοινωνική τους εκμάθηση και τον αξιολογικό τους χαρακτήρα) είναι η σχεδόν πλήρης απουσία καταναγκαστικού χαρακτήρα: δεν σεβόμαστε έναν κοινωνικό κανόνα επειδή είμαστε υποχρεωμένοι ή επειδή φοβόμαστε αντίποινα ή τιμωρία από κάποιους, αλλά επειδή το θέλουμε, επειδή έτσι μάθαμε πως πρέπει να κάνουμε...

πεποίθηση, σύμφωνα με την οποία οφείλουμε να ελέγχουμε τις σκέψεις και τις πράξεις μας, να ορίζουμε, με άλλα λόγια, τα γεγονότα και τη ζωή μας...!

Πώς, αλήθεια, συμβιβάζονται αυτά τα δύο; Από τη μια πλευρά, η σε μεγάλο βαθμό εφησυχαστική – και οπωσδήποτε – ναρκισσιστική (ψευδ)αίσθηση πως «όλα είναι υπό έλεγχο» και, από την άλλη, το αποκύμα ενός είδους «μαγικο-φαινομενολογικής» σκέψης¹¹¹ πως «ό, τι είναι να γίνει θα γίνει», και επιπλέον πως «αυτό που θα γίνει θα είναι και σωστό»;!

Όπως και να έχει το πράγμα, μια από τις αμεσότερες επιπτώσεις αυτής της «διαβίωσης του κοινωνικού υποκειμένου σε ένα δίκαιο κόσμο» είναι, μπορεί εύκολα να το φανταστεί κανείς, η αμβλυμμένη – για να μην πούμε μηδενική – ανοχή στην παραβίαση της «διαδικαστικής δικαιοσύνης». Πράγματι, η βεβαιότητα πως, αργά ή γρήγορα, ο καθένας από μας, κύριος υπεύθυνος των λόγων και των πράξεών του, «θα εισπράξει αυτά που δικαιούται» αποτελεί διπλή τροχοπέδη στην ανοχή της κοινωνίας απέναντι σε κάποιον που προβαίνει σε παράνομες πράξεις, ακόμα και αν η παραβίαση αυτή επικαλείται την επιδίωξη κάποιου καλού σκοπού. Κατ' αρχάς, επειδή η εγγενής ύπαρξη και νομοτελειακή απονομή δικαιοσύνης καθιστά – εξ ορισμού – περιττή μια τέτοια παραβίαση και, κατά δεύτερον, επειδή η παραβίαση αυτή θα επιφέρει αυτόματα στο μεν παραβάτη την αναπόφευκτη τιμωρία (βεβαιότητα η οποία, φυσικά, δρα ανασταλτικά), σε όσους δε την καταμαρτυρούν την υποχρέωση να τη στιγματίσουν, ή διαφορετικά τη σιγου-

111. Ελάχιστα προσιδιάζουσα, πρέπει να το παραδεχτούμε, στον πλούσιο, λευκό, καλλιεργημένο, έχυπνο και μορφωμένο πολίτη του Δυτικού «πολιτισμένου» κόσμου, αφού, αν πιστέψουμε την πληθώρα ερευνητικών ευρημάτων πάνω στο ζήτημα (Shweder & Bourne, 1982· McArthur, 1988· Miller, 1984, 1986, 1987, 1988· Markus & Kitayama, 1991· Triandis, 1989), ο κανόνας της εσωτερικότητας, γενικά, και η εσωτερική έδραση ελέγχου, ειδικότερα, είναι εξαιρετικά ευαίσθητα στη διαπολιτισμική διάσταση, με την έννοια ότι «(...) οι δυτικές κοινωνίες αναπτύσσουν μοντέλα ψυχολογικής περιγραφής και αιτιακής εξήγησης των συμπεριφορών περισσότερο προσανατολισμένων προς το άτομο απ' ό, τι το πράττουν άλλα είδη πολιτισμού» (Dubois, 1994, p. 33).

ριά της δίκαιης τιμωρίας¹¹² τους εξαιτίας της παθητικής τους συνενοχής...

Στην άλλη περίπτωση, όταν δηλαδή πιστεύουμε πως ζούμε σε έναν άδικο κόσμο, τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά. Η βεβαιότητα πως ό,τι και να συμβεί δεν πρόκειται να αποδοθεί δικαιοσύνη, ότι δηλαδή το Κακό ανταμείβεται εξίσου συχνά, αν όχι συχνότερα, με το Καλό, αμβλύνει πρώτα απ' όλα την ισχύ του κανόνα εσωτερικότητας σε όλες του τις εκδοχές: τόσο αναφορικά με την πριμοδότηση ψυχολογικών, ενδογενούς υφής, εξηγήσεων των συμπεριφορών όσο και αναφορικά με την εσωτερική έδραση ελέγχου τους, καθώς και τη συνεπαγόμενη (ψευδ)αίσθηση της πλήρους ατομικής υπευθυνότητας λόγων και πράξεων. Αμβλύνει, επίσης, τη δεκτικότητα του κοινωνικού υποκειμένου στην (ψυχο)λογική των «ενισχύσεων», δεδομένου ότι πλέον παύει να ισχύει το «αξίωμα» της άμεσης αντιστοίχισης της θετικής ή αρνητικής «ανταμοιβής» με τη θετική ή αρνητική επιτελούμενη συμπεριφορά¹¹³. Επιπλέον, η δοξασία του άδικου κόσμου, αίροντας την αντίφαση που επισημάναμε προηγουμένως, μεταξύ γνωστικού ελέγχου συμπεριφοράς και μοιρολατρίας, τροφοδοτεί αυτή την τελευταία και αφήνει ελεύθερο το πεδίο σε αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε μαγικοφαινομενολογική σκέψη του κοινωνικού υποκειμένου, δεδομένου ότι, όπως καλά γνωρίζουμε¹¹⁴, ο μειωμένος γνωστικός έλεγχος καθιστά το κοινωνικό υποκείμενο περισσότερο επιρρεπές σε δοξασίες, στην αποδοχή δηλαδή εξηγήσεων της «πραγματικότητας» οι οποίες παρακάμπτουν το «συνήθη ορθολογισμό της ανθρώπινης σκέψης»...¹¹⁵ Κυρίως, όμως, η δοξασία του άδικου κόσμου, αφήνο-

112. Είτε κοινωνικής είτε «θείας», ελάχιστη σημασία έχει...

113. Το οποίο, φυσικά, κυριαρχούσε στην περίπτωση του «δίκαιου κόσμου»...

114. Βλ. Deconchy, 2003.

115. Ουσιαστικά «επιβεβλημένο» (από τον κανόνα της ενδοατομικής συνεκτικότητας), «ψευδεπίγραφο» (δεδομένου του εκλογικευτικού του χαρακτήρα) και «ατομικής» σκέψης (αφού, όπως καλά γνωρίζουμε [βλ. Le Bon, 1895· Tarde, 1901· Moscovici, 1961, 1981], η «κοινωνική» σκέψη ακολουθεί άλλες διόδους, αυτές ακριβώς που επιχειρεί να μελετήσει η κοινωνική ψυχολογία).

ντας το κοινωνικό υποκείμενο έκθετο μπροστά στην περιφρέουσα «αδικία», καλλιεργεί συχνά την αναγκαιότητα απονομής δικαιοσύνης και, κατά συνέπεια, αυξάνει την ανεκτικότητά του στην παραβίαση της «διαδικαστικής δικαιοσύνης». Με την έννοια ότι, περισσότερο ευάλωτοι στο επιχείρημα «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», όσοι μοιράζονται την πεποίθηση πως ο κόσμος στον οποίο ζουν είναι και θα παραμείνει άδικος φαίνονται περισσότερο πρόθυμοι να ανεχθούν ορισμένες παραβιάσεις της νομιμότητας, αρκεί οι παραβιάσεις αυτές να γίνονται για «καλό σκοπό»¹¹⁶, έτσι ώστε, εν μέρει, να αποδοθεί η πολυπόθητη δικαιοσύνη.

Επιστρέφοντας στο φαινόμενο της τρομοκρατίας, αντιλαμβανόμαστε με αρκετή ευκολία πλέον τη σπουδαιότητα που μπορεί να προσλάβει για την κατανόηση του τρόπου προσέγγισής του από το ερευνητικό μας δείγμα «η ακούσια ή εκούσια¹¹⁷ προσχώρηση του κοινωνικού υποκειμένου στη δοξασία του δίκαιου ή του άδικου κόσμου»¹¹⁸: εντείνει ή, αντίστοιχα, αμβλύνει την ενεργοποίηση

-
116. Ας σημειώσουμε εδώ πως η συγκεκριμένη προϋπόθεση, η επιδίωξη καλού σκοπού, αν και αφήνει το κοινωνικό υποκείμενο έκθετο στον κίνδυνο της «μεροληψίας» που προκύπτει από τις διαδικασίες κοινωνικής κατηγοριοποίησης, με γνώμονα δηλαδή την κοινή κατηγοριακή υπαγωγή (στη συγκεκριμένη περίπτωση, ανάλογα με τον κοινό ή διαφορετικό **ιδεολογικό τους προσανατολισμό**), το προφυλάσσει, ωστόσο, από τον ακόμα λιγότερο επιθυμητό πολιτικό αμοραλισμό...
117. Δεδομένου ότι η αποδοχή της μιας ή της άλλης εκδοχής του κόσμου μέσα στον οποίο ζούμε είναι, άλλοτε αποτέλεσμα «αντικειμενικής» ανάλυσης της κοινωνίας έτσι όπως βιώνεται από το κοινωνικό υποκείμενο (χάρη στην αλληλουχία οικονομικών και πολιτικών «σκανδάλων», για παράδειγμα) και άλλοτε αποτέλεσμα έντεχνης χειραγώησής του από κοινωνικούς, πολιτικούς, ακόμα και θρησκευτικούς φορείς...
118. Θα έπρεπε ίσως να υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό, προς αποφυγή ευνόητων παρεξηγήσεων, ότι στο κοινωνικό, πολιτικό και κοινωνιοψυχολογικό γίγνεσθαι τίποτα δεν είναι απόλυτο και οριστικό. Έτσι, θα ήταν σφάλμα να πιστεύαμε πως θα μπορούσαμε να χωρίσουμε ένα οποιοδήποτε κοινωνικό μόρφωμα σε «πιστούς ενός δίκαιου κόσμου» και «πιστούς ενός άδικου κόσμου». Μεγαλύτερο ακόμα σφάλμα θα ήταν αν θεωρούσαμε πως θα υπάρχουν «άτομα» (με την έννοια της ύπαρξης μιας «ιδιοσυγκρασιακής» υφής επιφρέπεια) τα οποία «αδιαπραγμάτευτα» προσχωρούν στον έναν ή τον άλλο «κόσμο»... Στην πραγματικότητα, το

και λειτουργία του κανόνα εσωτερικότητας τόσο στο επίπεδο της **εξήγησης** των συμπεριφορών όσο και σε εκείνα του **ελέγχου** και των **ενισχύσεών** τους, μέσα από την εγκαθίδρυση μιας αμφίδρομης σχέσης με την ατομικιστική ή – αντίθετα – «κοινωνιοκεντρική» θεώρηση του κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι, ευνοώντας κατ' αυτό τον τρόπο (ή αμφισβητώντας, αντίστοιχα) την (ψευδ)αίσθηση της ελεύθερης βούλησης και αυτονομίας του ατόμου, έτσι όπως αυτό προκύπτει από την περισσότερο ή λιγότερο κυρίαρχη «φιλελεύθερη» ιδεολογία, γεγονός που οδηγεί το κοινωνικό υποκείμενο στη μικρότερη ή, αντίθετα, μεγαλύτερη ανοχή της παραβίασης της «διαδικαστικής δικαιοσύνης» η οποία, με τη σειρά της, εκφράζεται με μια περισσότερο ή λιγότερο έντονη θητική και πολιτική καταδίκη της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής, η οποία, τέλος, υλοποιείται μέσα από την επιδίωξη της «κοινής γνώμης» μιας μεγαλύτερης και ευρύτερης, ή, αντίθετα, μιας πιο περιορισμένης καταστολής τους, σε θεσμικό, γενικά, επίπεδο.

Φτάνοντας προς το τέλος του εισαγωγικού μέρους του μικρού αυτού βιβλίου, θεωρούμε πως οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε ορισμένα πράγματα και, συγκεκριμένα, ότι με τη δημοσίευση της παρούσας ερευνητικής μας προσπάθειας δεν είχαμε την πρόθεση:

1. ούτε να συνοψίσουμε τη μακρά και σύνθετη ιστορία της «τρομοκρατίας».
2. ούτε να εξηγήσουμε στο σύνολό του το πολυσχιδές φαινόμενο της διεθνούς τρομοκρατίας·
3. ούτε, βέβαια, να σκιαγραφήσουμε το ψυχολογικό και κοινωνικό προφίλ του δυνάμει «τρομοκράτη»·
4. ούτε, τέλος, να αναλαθούμε σε ατέρμονες συζητήσεις γύρω από τις συνθήκες υπό τις οποίες συνελήφθησαν και δικάζονται όσοι κατηγορούνται για συμμετοχή στην οργάνωση της 17 Νοεμβρη.

μόνο που νομιμοποιούμαστε να κάνουμε είναι να πούμε πως ένα μέρος του (οποιουδήποτε κοινωνικού συνόλου) τείνει περισσότερο προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Όπως θα μας δοθεί, σύντομα, η ευκαιρία να δούμε, η σχετική αυτή διαφοροποίηση είναι ήδη αρκετή για να παραγάγει τελείως διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης του φαινομένου της τρομοκρατίας...

Δεδομένου ότι δεν είμαστε ιστορικοί, πολιτικοί επιστήμονες, νομικοί ή δημοσιογράφοι, πιστεύουμε πως η ιστορική, πολιτική και δημοσιονομική όψη του ζητήματος ανήκει δικαιωματικά σε αυτούς και οπωσδήποτε όχι σε εμάς. Ως κοινωνικοί ψυχολόγοι, σκοπεύουμε να περιοριστούμε, λοιπόν, στη μελέτη του τρόπου με τον οποίο το ερευνητικό δείγμα που επιλέξαμε (για τους λόγους που εξηγήσαμε προηγουμένως) προσεγγίζει το φαινόμενο της τρομοκρατίας, ευελπιστώντας πως θα κατορθώσουμε να αναδείξουμε πίσω από ορισμένες – φαινομενικές – αντιφάσεις στο λόγο που εκφέρουν τα υποκείμενά μας, για να εξηγήσουν τη στάση τους απέναντι στο εν λόγω ζήτημα, την κρυμμένη αναμέτρηση ανάμεσα σε δύο αδυσώπητες «λογικές»: της «εξουσίας» και της «αντιεξουσίας».

Ωστόσο, ως κοινωνικοί ψυχολόγοι, θεωρούμε, επίσης, πως οποιαδήποτε απόπειρα «ψυχογραφικής» πρόθεσης και κατεύθυνσης, με στόχο την «ψυχολογική ερμηνεία» του φαινομένου «τρομοκρατία» ή/και της ατομικής ιδιοσυγκρασίας του «τρομοκράτη», είναι επιστημολογικά διάτρητη, μεθοδολογικά έωλος, ιδεολογικά ύποπτη, πολιτικά απαράδεκτη, ή, με άλλα λόγια, παραπλανητική, υστερόβουλη και γελοία. Θέλουμε να ελπίζουμε πως όσα προσπαθήσαμε να αναπτύξουμε παραπάνω καθιστούν ευνόητη, εύλογη, κατανοητή και θεμιτή την αφοριστική αυτή δήλωση, νομιμοποιώντας παράλληλα την ένταση με την οποία τη διατυπώνουμε και που οφείλεται τόσο στην ευκολία όσο και στη συχνότητα με την οποία «διανοητές» ποικίλου διαμετρήματος (στον ελληνικό και διεθνή χώρο) προσφεύγουν σε αυτό το μέσο για να συσκοτίσουν περισσότερο, παρά να φωτίσουν – έστω και στο ελάχιστο (και όλα αυτά στο όνομα της «επιστήμης», της «δημοκρατίας» και του «πολιτισμού») – ένα φαινόμενο το οποίο, αν μη τι άλλο, για να αναλυθεί επαρκώς, απαιτεί από τον επίδοξο μελετητή, εκτός από την «κατά δήλωση» καλή του πρόθεση, στοιχειώδη πνευματική διαύγεια, στοιχειώδη γνωστική επάρκεια, στοιχειώδη ιδεολογική αυτογνωσία, αλλά αταλάντευτη μεθοδολογική αυστηρότητα και αδιαπραγμάτευτη πολιτική τιμιότητα.

Έτσι, με βάση τις «υποθέσεις» που συνοψίσαμε προηγουμένως, θεωρήσαμε πως προκειμένου να καταλάβουμε τι πιστεύει ο

Έλληνας πολίτης¹¹⁹ για το φαινόμενο της τρομοκρατίας και γιατί πιστεύει αυτό που πιστεύει και όχι κάτι άλλο, οφείλαμε να πάρουμε κάποιες προφυλάξεις που θα μας επέτρεπαν: (α) να αποφύγουμε ορισμένα εξόχως οδυνηρά μεθοδολογικά ολισθήματα που χαρακτηρίζουν συνήθως τις ελάχιστες κοινωνικές έρευνες που διενεργήθηκαν μέχρι σήμερα στη χώρα μας για το συγκεκριμένο θέμα, και (β) να αποφύγουμε ορισμένες εξίσου οδυνηρές (μη συνειδητές, ελπίζουμε) παραβάσεις του άτυπου – πλην υπαρκτού και, περισσότερο παρά ποτέ, αναγκαίου – κώδικα δεοντολογίας, σαν και αυτές που παρατηρήθηκαν σε πολλές πρόσφατες εκδοτικές απόπειρες – σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο – να «εξηγήσουν» το φαινόμενο της τρομοκρατίας.

Οφείλαμε κατ' αρχάς να φανούμε ιδιαίτερα προσεκτικοί στο θέμα του ορισμού της τρομοκρατίας

Αναφερθήκαμε ήδη –έστω και ακροθιγώς – στους κινδύνους που κρύβει για τον ερευνητή η χρήση και μόνο του όρου «τρομοκρατία»: εξαιτίας της ιδεολογικής φόρτισης που τον συνοδεύει, η απλή χρήση αυτού του όρου για το χαρακτηρισμό ενός γεγονότος ή μιας συμπεριφοράς οδηγεί σε πολλαπλές – και αντιφατικές μεταξύ τους – μεροληπτικές «αναγνώσεις» πολυπαραγοντικής αιτιότητας του συγκεκριμένου γεγονότος ή της συγκεκριμένης συμπεριφοράς, λογοκρίνοντας κατ' αυτό τον τρόπο εκ προοιμίου οποιαδήποτε –έστω και συγκαλυμμένη – έκφραση αντίθετης γνώμης προς την προσδοκώμενη «πολιτικώς ορθή» και «ανθρωπίνως αποδεκτή» άποψη.

Η κατάσταση όμως γίνεται ακόμα χειρότερη, με την έννοια της νοηματικής σύγχυσης που θα προκύψει και της ιδεολογικής αμφισημίας που θα επικρατήσει, αν η έρευνα περατωθεί χωρίς να γνωρίζουμε εκ των προτέρων πώς ορίζει το δείγμα μας το φαινόμενο της τρομοκρατίας, ή, για να είμαστε ακριβέστεροι, αν αγνοούμε σε ποιο βαθμό αποδέχεται ή απορρίπτει τους διάφορους ορισμούς που κα-

119. Της συγκεκριμένης δημογραφικής κατηγορίας: φοιτητής ή φοιτήτρια σε AEI της Αθήνας και μέσης ηλικίας 19,5 ετών. Το τονίζουμε αυτό. Χωρίς να θεωρούμε πως η εξειδίκευση του δείγματος αμβλύνει, έστω και κατά το ελάχιστο, την όποια σπουδαιότητα των ευρημάτων μας.

τά καιρούς έχουν προταθεί (και υιοθετηθεί) από ποικίλους πολιτικούς, κοινωνικούς και ιδεολογικούς χώρους για την τρομοκρατία! Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε την πληθώρα των ορισμών που μόλις τα δύο τελευταία χρόνια, από την 11η Σεπτεμβρίου και μετά, είδαν το φως της δημοσιότητας, για να αντιληφθούμε το σισύφειο χαρακτήρα (και αποτέλεσμα...) οποιουδήποτε ερευνητικού εγχειρήματος θεωρεί αυτονότητο, δεδομένο ή αδιάφορο τον τρόπο με τον οποίο οι ερωτώμενοι ορίζουν το φαινόμενο της τρομοκρατίας...

Το πρώτο μας μέλημα λοιπόν υπήρξε η διερεύνηση των απόψεων του δείγματος αναφορικά με το **τι είναι τρομοκρατία**. Θα ήταν, βέβαια, μάταιη προσπάθεια, άπελπις και εξωπραγματική η επίμονη αναζήτηση ατόμων τα οποία θα μας έλεγαν¹²⁰ πως η τρομοκρατία είναι καλή, δίκαιη και σωστή, αρεστή, αποδεκτή και επιθυμητή... Ορισμένα πράγματα δεν λέγονται, όχι μόνο επειδή κανείς δεν τα πιστεύει αλλά κι επειδή δεν μπορούν να ειπωθούν, εξαιτίας της εξαιρετικά ισχυρής ηθικής, κανονιστικής, πολιτικής και κοινωνικής πίεσης που ασκείται υπέρ του σεβασμού ορισμένων αξιών που από μικροί όλοι¹²¹ μας έχουμε μάθει να σεβόμαστε: την ανθρώπινη ζωή, για παράδειγμα... Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν να περιμένουμε να μας πουν πως ο φόνος είναι καλός, ή η τρομοκρατία αποδεκτή, δεδομένου ότι οι δύο αυτές έννοιες (και πρακτικές...) έχουμε μάθει πως πάνε μαζί;

Θα ήταν, ωστόσο, εξίσου ανώφελο εγχείρημα, ανύπαρκτου θεωρητικού – ακόμα και πολιτικού – ενδιαφέροντος, η εύκολη ανεύ-

-
120. Στη συγκεκριμένη συγκυρία, στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή κατηγορία και στο συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο: 2-3 μήνες πριν την έναρξη της δίκης της 17Ν (και μετά από ένα εξάμηνο γεμάτο αλυσιδωτές συλλήψεις υπόπτων για τρομοκρατικές ενέργειες) σε φοιτητές και φοιτήτριες μεταεφηβικής ηλικίας, σε πανεπιστημιακές αίθουσες διδασκαλίας! Αν και τίποτα δεν αποκλείεται, αυτό δεν σημαίνει, φυσικά, πως αν η συγκυρία ήταν διαφορετική, άλλη η εγκαλούμενη πληθυσμιακή κατηγορία και το θεσμικό πλαίσιο διαφορετικό, θα είχαμε σωρεία φιλοτρομοκρατικών εκδηλώσεων...
121. Η σχεδόν όλοι, δεδομένου ότι η διαδικασία κοινωνικοποίησης, όσο μαζική και ισοπεδωτική και αν είναι σε όλες τις κοινωνίες, δεν παύει να έχει και μερικές «ατέλειες», εξαιτίας των οποίων γεμίζουν κατά κανόνα τα σωφρονιστικά και άλλα ιδρύματα καταστολής παραβατικών συμπεριφορών.

ρεση ατόμων που θα μας έλεγαν πως η τρομοκρατία είναι κακή, άδικη και αυθαίρετη, αποτρόπαια, μη αποδεκτή και απαξιωμένη... Ορισμένα πράγματα λέγονται, όχι μόνο επειδή τα πιστεύει κανείς αλλά κι επειδή δεν μπορούν να μην ειπωθούν, χάρη στην εξαιρετικά ισχυρή ηθική, κανονιστική, πολιτική και κοινωνική πίεση που ασκείται ενάντια στην καταπάτηση ορισμένων στοιχειωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτό στη ζωή, για παράδειγμα. Πώς είναι, λοιπόν, δυνατόν να περιμένουμε να μη μας πουν πως ο φόνος είναι κακός, ή η τρομοκρατία απαράδεκτη, δεδομένου ότι οι δύο αυτές έννοιες (και πρακτικές...) έχουμε μάθει πως πάνε μαζί:

Στην έρευνά μας λοιπόν δεν επιχειρήσαμε να αποδείξουμε — ούτε καν να διερευνήσουμε — το αυταπόδεικτο. Ο προβληματισμός και τα ερωτήματά μας γύρω από το τι πιστεύει το δείγμα μας ότι είναι τρομοκρατία δεν εστιάστηκαν δηλαδή στην εφησυχαστική και απόλυτα παραπλανητική ποσόστωση της «απόρριψης-αποδοχής» της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής από φοιτητές και φοιτήτριες αθηναϊκών πανεπιστημιακών ίδρυμάτων, αλλά στη μελέτη της κοινωνιογνωστικής επεξεργασίας — από τους ίδιους τους φοιτητές και τις φοιτήτριες — των επιμέρους επιχειρημάτων που κατά καιρούς αναπτύσσονται για την τρομοκρατία και τα οποία καλύπτουν, λίγο-πολύ, ολόκληρο το ιδεολογικό φάσμα που προκύπτει από τις διασταυρούμενες (και ουχί παράλληλες ή ταυτόσημες, όπως θα αποδειχθεί σύντομα) διαστάσεις που διατρέχουν τον «εξουσιαστικό-αντιεξουσιαστικό» και «αντιτρομοκρατικό-φιλοτρομοκρατικό» λόγο.

Το ενδιαφέρον του εγχειρήματος είναι προφανές αλλά γίνεται προφανέστερο αν σταθούμε για λίγο στις διάφορες «υποθέσεις» του κοινωνικού υποκειμένου για την τρομοκρατία, έτσι όπως προκύπτουν από την πρόσφατη και ιδιαίτερα εύγλωττη καταγραφή τους από τον Jean Baudrillard (2002, σσ. 29-61):

- «Σύμφωνα με τη μηδενική υπόθεση», μας λέει λοιπόν ο Baudrillard¹²², «το τρομοκρατικό γεγονός είναι ασήμαντο. Δεν

122. Η απόδοση στα ελληνικά του κειμένου του Baudrillard έγινε από εμάς τους ίδιους, δεδομένου ότι τη στιγμή που γράφουμε αυτές τις σελίδες το εν λόγω κείμενο δεν έχει ακόμα μεταφραστεί ολόκληρο στα ελ-

έπρεπε να έχει υπάρξει και, στην ουσία, δεν υπάρχει, σύμφωνα με την ιδέα ότι το Κακό δεν είναι παρά ψευδαίσθηση ή ατυχής περιπέτεια της διαδρομής του Καλού – στη δεδομένη περίπτωση της παγκόσμιας τάξης και μιας μακάριας παγκοσμιοποίησης. Η θεολογία βασίστηκε πάντοτε σε αυτή την ανυπαρξία του κακού αυτού καθαυτού».

- «Άλλη υπόθεση: πρόκειται για τρελούς αυτόχειρες, για ψυχοπαθείς, για φανατικούς ενός διεστραμμένου σκοπού, αντικείμενα οι ίδιοι χειραγώγησης από κάποια καταχθόνια δύναμη που δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να εκμεταλλεύεται τη δυσαρέσκεια και το μίσος των καταπιεσμένων λαών για να ικανοποιήσει τη λύσσα της για καταστροφή».
- «Ίδια υπόθεση, πιο ευνοϊκή ωστόσο, που επιχειρεί να προσδώσει στην τρομοκρατία ένα είδος ιστορικής δικαίωσης: αυτή που βλέπει (στην τρομοκρατία) την αληθινή έκφραση της απελπισίας των καταπιεσμένων λαών. Η θέση όμως αυτή είναι από μόνη της ύποπτη, γιατί καταδικάζει την τρομοκρατία να μην κάνει τίποτα περισσότερο από το να αναπαριστά την παγκόσμια μιζέρια σε μια οριστική χειρονομία ανικανότητας».
- «Ακόμα και αν παραχωρούμε στην τρομοκρατία ένα ιδιαίτερο είδος πολιτικής αμφισβήτησης της παγκόσμιας τάξης, αυτό το κάνουμε συνήθως για να καταγγείλουμε την αποτυχία της και, ως εκ τούτου, το διάστροφο αποτέλεσμα της ακούσιας ενίσχυσης αυτής της παγκόσμιας τάξης. (...) Απ' αυτό μέχρι να φανταστούμε πως αν δεν υπήρχε η τρομοκρατία το σύστημα θα την είχε ανακαλύψει... Και γιατί (να μην υποθέσουμε) πως το χτύπημα της 11ης Σεπτεμβρίου ήταν δουλειά της CIA...;
- «(...)Υποθέτοντας πως κάθε αντίπαλη βία είναι τελικά συνεργός της καθεστηκίας τάξης, (είναι σαν) να υποτιμάς τις προθέσεις των δραστών, καθώς και το ίδιο το διακύβευμα της δράσης του. Είναι σαν να ανάγεις (τη δράση) στις “αντικειμενικές” της επιπτώσεις (...) και ποτέ στην ίδια την ισχύ».

ληνικά (απόσπασμα μόνο έχει δημοσιευτεί στην Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία της 26ης Ιανουαρίου 2003, με τίτλο «Η βία της παγκοσμιοποίησης»).

- «Πρέπει να πάμε ακόμα πιο μακριά: αντί για την υπόθεση μιας “αντικειμενικής” συνενοχής της τρομοκρατίας με την παγκόσμια τάξη, πρέπει να κάνουμε ακριβώς την αντίθετη, μιας εσώτερης, βαθιάς συνενοχής αυτής της δύναμης με εκείνη που της εναντιώνεται απ’ έξω – μιας εσωτερικής αστάθειας και αδυναμίας που έρχονται να συνευρεθούν, κατά κάποιο τρόπο, με τη βίαιη αποσταθεροποίηση της τρομοκρατικής πράξης. Δίχως την υπόθεση αυτής της μυστικής συμμαχίας, αυτής της συνένοχης προδιάθεσης, δεν καταλαβαίνουμε τίποτα για την τρομοκρατία και την αδυναμία μας να τα βγάλουμε πέρα μαζί της».
- «Αν ο στόχος της τρομοκρατίας είναι να αποσταθεροποιήσει την παγκόσμια τάξη με τις δικές της δυνάμεις και μόνο, σε μια μετωπική σύγκρουση, τότε είναι παράλογη: ο συσχετισμός δυνάμεων είναι τόσο άνισος – και, ούτως ή άλλως, αυτή η παγκόσμια τάξη είναι ήδη ο τόπος μιας τέτοιας αταξίας και μιας τέτοιας απορρύθμισης – που είναι ανώφελο να κάνει κάτι περισσότερο».
- «Αυτή είναι κυρίαρχη υπόθεση: ότι η τρομοκρατία κατά βάθος δεν έχει νόημα, (δεν έχει) στόχο και δεν μετριέται σύμφωνα με τις “πραγματικές” πολιτικές και ιστορικές της συνέπειες. Κι ότι επειδή παραδόξως δεν έχει νόημα αποτελεί γεγονός σε έναν κόσμο ολοένα και πιο πολύ κορεσμένο από νοήματα και αποτελεσματικότητα».

Δεν χρειάζεται να συνεχίσουμε περισσότερο. Είναι προφανές πως αν δεν έχουμε μια σαφή εικόνα του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζουν και ορίζουν τα υποκείμενά μας το φαινόμενο της τρομοκρατίας, αν δεν πάψουμε να βλέπουμε στατικά – και αποσπασματικά – την «κοινή γνώμη» για την τρομοκρατία και αν δεν εξετάσουμε προσεκτικά τις αντιδράσεις της απέναντι στις διάφορες εναλλακτικές υποθέσεις για τους λόγους ύπαρξης και την υπέρτατη στόχευση της τρομοκρατίας, δεν θα μπορέσουμε να ξεφύγουμε ούτε από το αυτο-νόητο, ούτε από το α-νόητο και θα περιοριζόμαστε στην επικύρωση των ήδη γνωστών και τετριμμένων, χωρίς να κάνουμε ούτε ένα βήμα προς την κατανόηση του, ωστόσο, υπαρκτού όσο και προβληματικού αυτού φαινομένου.

Για το λόγο αυτόν, ξεκινήσαμε το ερωτηματολόγιό μας προτείνοντας στο ερευνητικό μας δείγμα μια σειρά από 8 διαφορετικές

απόψεις¹²³ που οριθετούσαν τη φύση, τις ιδιότητες, τη στόχευση, καθώς και τη σκοπιμότητα της «τρομοκρατίας», συνοψίζοντας κατ' αυτό τον τρόπο τα βασικά επιχειρήματα που το τελευταίο διάστημα εμφανίστηκαν στον ελληνικό και το διεθνή έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο. Θεωρήσαμε, πράγματι, πως οι απαντήσεις του ερευνητικού μας δείγματος στα συγκεκριμένα ερωτήματα θα ήταν ιδιαίτερα σημαντικές και θα καθόριζαν, σε μεγάλο βαθμό, τις απαντήσεις που θα έδιναν σε όλα τα άλλα ερωτήματα τα οποία, άμεσα ή έμμεσα, σχετίζονταν με το φαινόμενο της τρομοκρατίας, δεδομένου ότι – για τους λόγους που αναπτύξαμε μόλις παραπάνω – ευνόητα μπορούμε να υποθέσουμε πως ο τρόπος με τον οποίο κάποιος «ορίζει» την «τρομοκρατία» μπορεί να λειτουργήσει ως «φύλτρο» στην «ανάγνωση» του φαινομένου αυτού καθαυτού, αλλά και όλων των παραμέτρων οι οποίες, άλλες περισσότερο και άλλες λιγότερο, επιδρούν στην αυξομείωση της τελικής αποδοχής ή απόρριψης της τρομοκρατικής ιδεολογίας και πρακτικής.

Κυρίως, όμως, οφείλαμε, να λάβουμε τα μέτρα μας ώστε να υλοποιηθεί στην πράξη η «ολιστική» και μη αποσπασματική προσέγγιση του φαινομένου της τρομοκρατίας

Πράγματι, με βάση όλα όσα συνοπτικά αναπτύξαμε προηγουμένως, θεωρούμε ότι: (α) η «κοινή γνώμη»¹²⁴ δεν είναι μία και αδιαιρετή, αλλά συνίσταται στην (αυθόρυμη ή «εκμαιευμένη»...¹²⁵) έκφραση – σε συγκεκριμένα θέματα του κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι – ισάριθμων απόψεων με τις οιμάδες ή/και τις κατηγορίες ατόμων που την απαρτίζουν, (β) το φαινόμενο της τρομοκρατίας είναι πολυσήμαντο και πολυσχιδές, (γ) οι διαφορετικοί ορισμοί του αποδίδουν διαφορετικές όσο και συγκεκριμένες ιδιότητες, στοχεύσεις και σκοπιμότητες, καθώς και ότι (δ) ο διαφοροποιημένος τρόπος με τον οποίο προσλαμβάνεται, διαβάζεται, κατανοείται, εξη-

123. Βλ. παράρτημα 1, πίνακα 1.

124. Πέραν του επιστημολογικού και ως εκ τούτου «μη υπαρκτού» (βλ. Bourdieu, 1973) χαρακτήρα της...

125. Από τα ΜΜΕ, τους πολιτικούς, την πολιτεία, τους δημοσκόπους και τους ποικιλόμορφους «αναλυτές»...

γείται και ερμηνεύεται¹²⁶ η «τρομοκρατία» οδηγεί σε ανάλογες αυξομειώσεις της έντασης με την οποία αποτελεί αντικείμενο τόσο πολιτικής και ηθικής καταδίκης όσο και ιδεολογικής απαξίωσης. Ως εκ τούτου, θεωρούμε πως είμαστε υποχρεωμένοι να κατασκευάσουμε και να χρησιμοποιήσουμε ένα «μεθοδολογικό εργαλείο» ικανό να συμπεριλάβει συνδυαστικά – και όχι αθροιστικά¹²⁷ – τις πολλαπλές αυτές διαστάσεις οι οποίες – σύμφωνα με τις υποθέσεις μας, πάντοτε – συμμετέχουν ισότιμα στον τρόπο με τον οποίο το κοινωνικό υποκείμενο αντιδρά συνολικά στο φαινόμενο της τρομοκρατίας.

Το «μεθοδολογικό» αυτό «εργαλείο»¹²⁸ συνίσταται, κατά κύριο λόγο, από ένα εκτενές ερωτηματολόγιο¹²⁹, αλλά και από τη χρήση συγκεκριμένων στατιστικών αναλύσεων χάρη στις οποίες μπορούμε να αποκτήσουμε μια συνολική – και συνοπτική – εικόνα των απαντήσεων του ερευνητικού μας δείγματος. Στο επόμενο κεφάλαιο θα εξηγήσουμε τις βασικές αρχές της λογικής που πριutάνευσε στη στατιστική επεξεργασία που αποφασίσαμε να εφαρμόσουμε στα δεδομένα μας¹³⁰. Εδώ θα περιοριστούμε, λοιπόν, στην παρουσίαση της δομής του ερωτηματολογίου μας, δεδομένου ότι η δομή αυτή επιλέχθηκε με γνώμονα το θεωρητικό υπόβαθρο της έρευνας και των υποθέσεων που προέκυψαν από την ανάλυση που επιχειρήσαμε του φαινομένου της τρομοκρατίας¹³¹.

126. Από την «κοινή γνώμη» ή, καλύτερα, από το «κοινωνικό υποκείμενο»...

127. Όπως συνηθίζεται σε «κοινωνικές» έρευνες «δημοσκοπικού» χαρακτήρα...

128. Με τους λόγους για τους οποίους το επιλέξαμε θα ασχοληθούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

129. Το ακριβές περιεχόμενο του οποίου μπορεί να γνωρίσει ο αναγνώστης προσφεύγοντας στους πίνακες του παραρτήματος 1.

130. Λεπτομερή περιγραφή των οποίων θα βρει ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται για το «τεχνικό» μέρος της δουλειάς μας στα παραρτήματα 1, 2, 3 και 4.

131. Η δομή, με άλλα λόγια, του συγκεκριμένου ερωτηματολογίου δεν αποτελεί απλή «τεχνική» λεπτομέρεια, αλλά φιλοδοξεί να υλοποιήσει τις επιστημολογικές απαιτήσεις, η ικανοποίηση των οποίων αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για τον έλεγχο της εγκυρότητας – και γενικευστιμότητας – των διατυπωμένων υποθέσεών μας.

Ειδικότερα, το ερωτηματολόγιο χωρίζεται σε 6 «σπονδυλωτά» μέρη, με την έννοια ότι καθένα από αυτά αφορά άμεσα κάποια συγκεκριμένη διάσταση του φαινομένου της τρομοκρατίας, ενώ έμμεσα συνδέεται με τα υπόλοιπα, με σκοπό όλα μαζί να δίνουν μια συνολική εικόνα της τρομοκρατίας, έτσι όπως προβάλλει από τη γνώμη του «κοινωνικού υποκειμένου» ή, επί το «λαϊκότερον», έτσι όπως προκύπτει από τις αντιδράσεις της υπό μελέτη «κοινής γνώμης».

- Το **πρώτο μέρος** αφορά τη μορφολογία του φαινομένου της τρομοκρατίας και χωρίζεται σε τρεις ενότητες: η πρώτη περιλαμβάνει ερωτήματα σχετικά με τους **διαφορετικούς ορισμούς** που μπορεί να λάβει η τρομοκρατία, το δεύτερο ερωτήματα αναφορικά με τη λήψη συγκεκριμένων **μέτρων αντιμετώπισης** του φαινομένου, ενώ το τρίτο ερωτήματα που αφορούν τη **διεθνή του διάσταση** ή, πιο συγκεκριμένα, ερωτήματα που εγκαλούν τους ερωτώμενους να πάρουν θέση απέναντι σε αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε «**παγκοσμιοποίηση της αντιμετώπισης του φαινομένου της τρομοκρατίας**». Η συνύπαρξη των τριών αυτών, φαινομενικά, διαφορετικών θεματικών ενοτήτων στο ίδιο τμήμα του ερωτηματολογίου μας οφείλεται, φυσικά, στο γεγονός ότι και τα τρία συμμετέχουν εξίσου άμεσα και ενεργά σε αυτό που αποκαλούμε «φαινομενολογία της τρομοκρατίας», με την έννοια ότι αφορούν *sensu stricto* το φαινόμενο της τρομοκρατίας, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα ερωτήματα τα οποία εντάσσονται στην περιφέρεια και όχι πλέον στο επίκεντρο του θέματος που επιχειρούμε να μελετήσουμε εδώ. Η συνύπαρξη τους οφείλεται, όμως, και στο γεγονός ότι, όπως διατυπώσαμε προ ολίγου στις υποθέσεις μας και όπως θα προκύψει από την παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων, συνδέονται οργανικά το ίδιο άμεσα το ένα με το άλλο: η εκφορά συγκεκριμένου λόγου κατά της τρομοκρατίας, για παράδειγμα, δεν νοείται χωρίς η πρόταση λήψης συγκεκριμένων μέτρων για την καταπολέμησή της να μη λαμβάνει υπόψη της την αναπτυσσόμενη αντιτρομοκρατική επιχειρηματολογία ούτε, φυσικά, μπορεί να γίνει ερήμην της διατυπωμένης άποψης αναφορικά με την αναγκαιότητα ή μη ένταξης του «αντιτρομοκρατικού

αγώνα» στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και της νέας τάξης πραγμάτων...

- Το δεύτερο μέρος του ερωτηματολογίου αναφέρεται στις διάφορες ερμηνείες που, κατά καιρούς, προτείνονται για να εξηγήσουν γενικά το φαινόμενο της τρομοκρατίας και ειδικότερα για να «εξηγήσουν» τα κίνητρα που οδηγούν κάποιον να συμμετάσχει (ή να πρωτοστατήσει) σε τρομοκρατικές ενέργειες. Έτσι, το μέρος αυτό έχει δύο ενότητες: μια σειρά από ερωτήματα αφορούν τα **αποδιδόμενα αίτια στην τρομοκρατική συμπεριφορά**, ενώ κάποια άλλα επικεντρώνονται στη **γενική εξήγηση του φαινομένου της τρομοκρατίας**. Ας σημειωθεί πως στην τελευταία περίπτωση οι «εξηγήσεις» αυτές διατυπώνονται με συγκεκριμένη διλημματική μορφή, με την έννοια ότι κάθε φορά ο ένας από τους δύο πόλους της διλημματικής προτεινόμενης εξήγησης του φαινομένου της τρομοκρατίας είναι η «ιδεολογία». Ας μας επιτραπεί να αναφέρουμε εδώ πως οι λόγοι αυτής της «τεχνικής» είναι προφανείς: για να αποφευχθεί, κατ' αρχάς, η περιττή επανάληψη ερωτημάτων που έχουν μόλις τεθεί με διαφορετικό τρόπο, κυρίως, όμως, επειδή ένα από τα βασικά σημεία που διαφοροποιεί τις τρομοκρατικές ενέργειες από τις υπόλοιπες αξιόποινες πράξεις είναι η ύπαρξη «ιδεολογικών» – και κατ' επέκταση «πολιτικών» κινήτρων... Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τι συνέβη τις πρώτες ημέρες της δίκης της 17Ν, σχετικά με τον «πολιτικό» ή «κοινού ποινικού δικαίου» χαρακτήρα των κακουργημάτων για τον οποίο κατηγορούνται οι προσαγόμενοι και τη συνεπαγόμενη επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε αναφορικά με την αρμοδιότητα ή μη του συγκεκριμένου δικαστηρίου να τους δικάσει... Θα μας δοθεί, ασφαλώς, η ευκαιρία να ασχοληθούμε εκτενέστερα με το θέμα όταν παρουσιάσουμε τα σχετικά ερευνητικά ευρήματα. Θεωρούμε ωστόσο χρήσιμο να τονίσουμε στο σημείο αυτό πως ο ιδεολογικός – και κατ' επέκταση πολιτικός – χαρακτήρας των κινήτρων¹³²

132. Γεγονός που σύμφωνα με το ελληνικό Σύνταγμα αλλά και το διεθνές δίκαιο, γενικότερα, δεν σημαίνει αυτόματα πως η εν λόγω εγκληματική πράξη αποτελεί και «πολιτικό» έγκλημα...

μιας «τρομοκρατικής» πράξης έχει σημαντική αξία, για διαφορετική όμως αιτία από αυτήν που, εσφαλμένα, αφήνεται συνήθως να εννοηθεί, δεδομένου ότι, όπως καλά γνωρίζουμε¹³³, ούτε το ιδεολογικό (και πολιτικό) κίνητρο αποτελεί αναγκαία και ικανή προϋπόθεση της πολιτικής ιδιότητας ενός εγκλήματος, αλλά ούτε και η αναγνώριση της ιδιότητας αυτής καθαυτής επιφέρει μείωση της προβλεπόμενης από το νόμο ποινής. Παρά ταύτα, η αναγνώριση του ιδεολογικού – και πολιτικού – χαρακτήρα μιας τρομοκρατικής ενέργειας σηματοδοτεί σε συμβολικό επίπεδο τη δυνατότητα μιας, έστω και έμμεσης, «δικαίωσής» της, ή, τουλάχιστον, κάποιας αμβλυμμένης «ανοχής» της από ένα – έστω και υπερβολικά συρρικνωμένο – τμήμα της «κοινής γνώμης». Και αυτό επειδή, μέσα από την «ιδεολογικοποίηση» της τρομοκρατικής ενέργειας, δεν αποφεύγονται μόνο όλες οι υπόλοιπες αναγωγικές ερμηνείες¹³⁴ του φαινομένου αλλά, επιπλέον, αποκλείεται η απόδοση οποιουδήποτε «ευτελώς» ιδιοτελούς¹³⁵ «ελατηρίου» σε κάθε δυνάμει επίδοξο τρομοκράτη. Με άλλα λόγια, η «ιδεολογικοποίηση» της τρομοκρατίας έχει το αναμφισβήτητο προνόμιο να την εξευγενίζει. Με όλες τις άμεσες ή έμμεσες συνέπειες που κάτι τέτοιο μπορεί να έχει...

- Όσο για το **τρίτο μέρος** του ερωτηματολογίου μας, είναι αφιερωμένο στην προτεινόμενη **θεσμική μεταχείριση** και στα **ανθρώπινα δικαιώματα** που πρέπει να απολαμβάνουν ή όχι όσοι κατηγορούνται για τρομοκρατικές ενέργειες. Είναι προφανές πως πρόκειται για δύο διαφορετικά πράγματα. Το πρώτο αφορά,

133. Ιδού και ένα «καλό» που μας έκαναν τα τηλεπαράθυρα όλες αυτές τις ημέρες πριν και κατά τη διάρκεια της δίκης της 17Ν: μας προσέφεραν γνώσεις συνταγματικού δικαίου που, οι περισσότεροι από εμάς, αγνοούσαμε παντελώς...

134. «Οικονομίστικης», «κοινωνιολογίζουσας», ή «ψυχολογίζουσας» έμπνευσης και δυναμικής...

135. Είναι αλήθεια πως η ύπαρξη ιδεολογικού κινήτρου δεν απαλλάσσει αναγκαστικά τον «τρομοκράτη» από την υποψία της «ιδιοτέλειας», δεδομένου ότι σκοπός του είναι να υπηρετήσει την ιδεολογία του. Τον ελαφρύνει, ωστόσο, από την «ευτέλεια» που στιγματίζει οποιαδήποτε πράξη (κυρίως αν είναι παράνομη και, ακόμα περισσότερο, κακουργηματική) υπηρετεί προσωπικά – και κατά το πλείστον, «υλικά» – συμφέροντα!

απλά και μόνο, τον τρόπο – σύμφωνα με το ερευνητικό μας δείγμα – με τον οποίο πρέπει η πολιτεία να μεταχειρίζεται όσους κατηγορούνται για τρομοκρατικές ενέργειες (ως πολιτικούς κρατούμενους, δηλαδή ως κρατούμενους του κοινού ποινικού δικαίου, ή, τέλος, ως «ψυχασθενείς» ή «ψυχοπαθείς»). Οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά συνδέονται άμεσα, προφανώς, με τις απαντήσεις στα προηγούμενα ερωτήματα, χωρίς ωστόσο να ταυτίζονται απόλυτα μαζί τους¹³⁶. Τα ερωτήματα σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα που πρέπει να απολαμβάνουν ή όχι όσοι κατηγορούνται για τρομοκρατία ακολουθούν το δίχως άλλο μια διαφορετική λογική¹³⁷. Σχετίζονται, εντούτοις, με τα προηγούμενα, δεδομένου ότι και στις δύο περιπτώσεις (της θεσμικής μεταχείρισης και της εφαρμογής ή μη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων) το κοινωνικό υποκείμενο καλείται να εκφέρει γνώμη σε ό,τι αφορά τη συμπεριφορά του κράτους δικαίου απέναντι στην τρομοκρατία. Μπορεί να φανεί περίεργο. Ωστόσο, με τα ερωτήματα αυτά καλούμε, κατά κάποιον τρόπο, το δείγμα μας να «νομοθετήσει», δεδομένου ότι οφείλει να εκφράσει τη γνώμη του για το κατά πόσο η πολιτεία δικαιούται να μεταχειριστεί τους κατηγο-

-
136. Η αδυναμία ταύτισης των δύο διαφορετικών αυτών σειρών ερωτημάτων και, συνεπώς, η χρησιμότητα συνύπαρξής τους στο ίδιο ερωτηματολόγιο βασίζεται στο γεγονός ότι στην πρώτη περίπτωση το κοινωνικό υποκείμενο εγκαλείται να συμμετάσχει σε μια ερμηνευτική δραστηριότητα, ενώ στη δεύτερη σε μια δραστηριότητα –έστω και δι’ αντιπροσώπου (την πολιτεία) – πραξιολογικού χαρακτήρα. Ας μην ξεχνάμε, λοιπόν εδώ, πως όσο ισχυρός και αν είναι ο κανόνας ενδοατομικής συνεκτικότητας που απαιτεί πλήρη σύμπνοια λόγων και πράξεων, η συνεκτικότητα αυτή, ή, αν θέλετε, η γνωστική αυτή συμφωνία, ισορροπία και αρμονία δεν παίει να είναι μονίμως το ζητούμενο και ουδέποτε δεδομένη...
137. Σημειώνουμε εδώ, αν και πρόκειται για τεχνική λεπτομέρεια της οποίας η θέση βρίσκεται κανονικά στο επόμενο κεφάλαιο, πως στα συγκεκριμένα ερωτήματα οι ερωτώμενοι έχουν τη δυνατότητα να δώσουν πολλές απαντήσεις, έτσι ώστε στο τελικό αποτέλεσμα το άθροισμα των επιμέρους απαντήσεων ξεπερνά κατά πολύ το 100%. Αν τονίζουμε αυτή την τεχνική λεπτομέρεια, το πράττουμε προς αποφυγή παρεξηγήσεων ως προς τη βαρύτητα και τη σημασία – με τη στατιστική, αλλά και την πολιτική και κοινωνιοψυχολογική έννοια του όρου – ορισμένων φαινομενικά ακραίων απαντήσεων. Θα επανέλθουμε σε αυτό αργότερα.

ρουμένους για τρομοκρατικές ενέργειες με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, καθώς και εάν πρέπει ή όχι να τους αφαιρέσει κάποια – ή όλα – τα ανθρώπινα δικαιώματα που, σύμφωνα με το Σύνταγμα, δικαιούνται... Ας σημειωθεί, τέλος, πως η «νομοθετική» αυτή δραστηριότητα στην οποία καλούνται οι ερωτώμενοι προσδίδει πρόσθετη βαρύτητα στις απαντήσεις τους, με την έννοια ότι αδυνατούν να κρυφτούν πίσω από την ανωνυμία του πολίτη – και τη σχετικά – μειωμένη ευθύνη του όταν εκφέρει τη γνώμη του χωρίς καμία βεβαιότητα πως η άποψή του θα εισακουστεί, ή αν, απλά, θα γίνει σεβαστή...

- Το **τέταρτο μέρος** του ερωτηματολογίου φιλοδοξεί να διερευνήσει τις απόψεις του ερευνητικού μας δείγματος για τις σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία και χωρίζεται σε τρεις ενότητες: η πρώτη αφορά τον **κανόνα ενδοατομικής συνεκτικότητας**, της οποίας τον παρεμβατικό ρόλο ως προς τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται η τρομοκρατική ιδεολογία και πρακτική εξετάσαμε προηγουμένως. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει ερωτήματα που αναφέρονται άμεσα στο «μεθοδολογικό προσανατολισμό» του κοινωνικού υποκειμένου και, πιο συγκεκριμένα, στην **ατομικιστική ή ολιστική θεώρηση** των σχέσεων ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία, ενώ η τρίτη αφορά αυτό που, για λόγους προσωπικής ευκολίας και άνεσης, προτιμούμε¹³⁸ να αποκαλέσουμε **άρρητες θεωρίες της κοινωνικής επιρροής**. Διατυπώνοντας προηγουμένως τις υποθέσεις που προτιθέμεθα να ελέγχουμε με την παρούσα έρευνα, μας δόθηκε, πράγματι, η ευκαιρία να εξηγήσουμε τους λόγους για τους οποίους θεωρούμε πως η μελέτη της τρομοκρατίας, έτσι

138. Θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να υποστηρίξουμε πως πρόκειται για «κοινωνικές αναπαραστάσεις» και όχι για «άρρητες θεωρίες». Ωστόσο, επειδή οι μελέτες μας πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα δεν έχουν εξαντλήσει, ακόμα, όλα τα μεθοδολογικά εχέγγυα που θα μας επέτρεπαν με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε τη συγκεκριμένη άποψη, και για να αποφύγουμε περιπτές επιστημολογικές αντιρρήσεις βυζαντινολογικής υφής και σπουδαιότητας, περιοριζόμαστε στη χρήση της εναλλακτικής αυτής ορολογίας, δεδομένου ότι, επί της ουσίας, ουδεμία διαφορά υπάρχει σε ό,τι αφορά, τουλάχιστον, το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ!

όπως προκύπτει από το λόγο¹³⁹ που αρθρώνει γι' αυτήν η «κοινή γνώμη», οφείλει να εγγραφεί στο θεωρητικό πλαίσιο των διαδικασιών κοινωνικής επιρροής, μέσα από τις οποίες διερμηνεύεται η ακραία ιδεολογική και πραξιολογική συνεκτικότητα των «τρομοκρατικών» ομάδων, αποκτώντας διαφορετικό νόημα (και προκαλώντας διαφορετική απήχηση) ανάλογα με το αν οι άμεσοι και έμμεσοι δέκτες των τρομοκρατικών ενεργειών ασπάζονται την ατομικιστική ή κοινωνιοκεντρική θεώρηση του κόσμου. Ευελπιστούμε πως χάρη στα ερωτήματα που περιλαμβάνονται στο τέταρτο μέρος του ερωτηματολογίου μας θα μπορέσουμε να ελέγξουμε κατά πόσο οι υποθέσεις μας αυτές είναι έγκυρες και βάσιμες.

- Φθάνουμε έτσι στο **πέμπτο μέρος** του ερωτηματολογίου, το οποίο αφορά το περί δικαίου αίσθημα της (ελληνικής) «κοινής γνώμης» και, πιο συγκεκριμένα, το βαθμό προσχώρησής της στη **δοξασία ενός δίκαιου ή ενός άδικου κόσμου**, καθώς και το βαθμό κατά τον οποίο τη διακρίνει ή όχι **ανοχή στην παραβίαση της «διαδικαστικής δικαιοσύνης»**. Υποθέσαμε, πράγματι, προηγουμένως, την κεντρικότητα της συγκεκριμένης δοξασίας στο σύστημα αξιών του κοινωνικού υποκειμένου και, ειδικότερα, στη δομή του τρόπου με τον οποίο προσλαμβάνει, διαβάζει, κατανοεί, ερμηνεύει και εξηγεί το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Υποθέσαμε, με άλλα λόγια, πως ανάλογα με το αν το κοινωνικό υποκειμένο (οποιοδήποτε δηλαδή κομμάτι –έστω και απειροελάχιστο – της περίφημης «κοινής γνώμης») πιστεύει πως ζει σε ένα δίκαιο ή σε έναν άδικο κόσμο, θα βλέπει και θα βιώνει τελείως διαφορετικά τη ζωή, γενικά, και τις καθημερινές του εμπειρίες, ειδικότερα, καθώς τελείως διαφορετική σημασία θα παίρνει στα μάτια του η τρομοκρατική ιδεολογία και πρακτική: στην πρώτη περίπτωση εκτός από ηθικά και πολιτικά απαράδεκτες είναι επιπλέον απόλυτα περιπτές, δεδομένης της επικείμενης απονομής δικαιοσύνης, ενώ στη δεύτερη, χωρίς

139. Έστω και «δανειζόμενη» τα διάφορα επιμέρους στοιχεία του από τον ερευνητή...

ασφαλώς να είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς, χάνουν τον περιπτό τους χαρακτήρα και, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις¹⁴⁰, μπορεί να φτάσουν στο σημείο να γίνουν «κατανοητές», με την έννοια του αθέμιτου μεν, πιθανού δε μέσου απόδοσης της επι-θυμητής δικαιοσύνης...

Πώς αλλιώς θα μπορούσαμε, λοιπόν, να ελέγξουμε τη βιωσιμότητα των υποθέσεων αυτών αν δεν συμπεριλαμβάναμε στο μεθοδολογικό μας εργαλείο τα κατάλληλα ερωτήματα που θα μας επέτρεπαν, κατ' αρχάς, να εντάξουμε τα υποκείμενα που συγκροτούν το ερευνητικό μας δείγμα στη μια ή την άλλη «δοξαστική» κατηγορία και, στη συνέχεια, να παρατηρήσουμε τη «συμπεριφορά» τους μέσα από το, ομολογουμένως, δαιδαλώδες γνωστικό, ιδεολογικό και κοινωνιοψυχολογικό οικοδόμημα του παρόντος ερωτηματολογίου¹⁴¹:

- Τέλος, το **έκτο** και τελευταίο **μέρος** του ερωτηματολογίου μας αφορά μια ιδιαίτερα λεπτή και ευαίσθητη πτυχή του φαινομένου της τρομοκρατίας ή, για να είμαστε ακριβέστεροι, μια ιδιαίτερα λεπτή και ευαίσθητη διάσταση η οποία, άμεσα ή έμμεσα, καλοπροαίρετα ή μη, εμπλέκεται – κατά τρόπο νομοτελειακό, θα μπορούσαμε να πούμε – κάθε φορά που εκφέρεται λόγος «επιστημονικός», «δημοσιογραφικός» ή «πολιτικός» για το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Αναφερόμαστε, προφανώς, στην (αποδιδόμενη, αποδεχόμενη και απορριπτόμενη) **πολιτική συνάφεια** της τρομοκρατίας, για το αν, με άλλα λόγια, η τρομοκρατία είναι «νόθο» (ή «αναγνωρισμένο») παιδί της Αριστεράς! Το μέρος αυτό του ερωτηματολογίου μας περιλαμβάνει τις εξής τέσσερις ενότητες: την **αυτοτοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά-Δεξιά**, την **εγκυρότητα της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά** και τις **πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς και της Δεξιάς**. Πράγματι, δεδομένου ότι ένα από τα κεντρικά σημεία του «δια-

140. Τις οποίες φιλοδοξούμε να «ανακαλύψουμε» χάρη στην ευρύτερη ερευνητική μας προσπάθεια...

141. Και το οποίο, ευελπιστούμε, αντικατοπτρίζει το εξίσου δαιδαλώδες «σκεπτικό» που αναπτύσσεται από τους διάφορους κοινωνικούς και πολιτικούς φορείς για την τρομοκρατία.

λόγου»¹⁴² που τον τελευταίο καιρό έχει ανοίξει στη χώρα μας γύρω από τη τρομοκρατία είναι η ιδεολογική και πολιτική ταυτότητα των διάφορων «τρομοκρατικών» οργανώσεων που, από τη Μεταπολίτευση και μετά, δρουν στην Ελλάδα, οφείλαμε¹⁴³ να εισαγάγουμε στο ερωτηματολόγιό μας, τουλάχιστον, μία μέτρηση που να αφορά την πολιτική τοποθέτηση του ερευνητικού δείγματος, έτσι ώστε, με τη βοήθεια κατάλληλων στατιστικών δοκιμασιών, να μπορέσουμε να δούμε ποιες είναι οι επιπτώσεις της πολιτικής τοποθέτησης του κοινωνικού υποκειμένου στον τρόπο με τον οποίο βλέπει και, γενικότερα, αντιμετωπίζει το φαινόμενο της τρομοκρατίας. Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς και να αποφύγουμε περιπτές παρεξηγήσεις¹⁴⁴, θεωρήσαμε πως η ένδειξη¹⁴⁵ σε αυτή τη συγκεκριμένη κλίμακα «πολιτικής αυτοτοποθέτησης» θα μπορούσε να συνδυαστεί επωφελώς με τα υπόλοιπα στοιχεία που έχουμε στη διάθεση μας σχετικά με τις επιλεκτικές – και εναλλακτικές – μορφές πρόσληψης της τρομοκρατίας από την «κοινή γνώμη»: χωρίς αυτό να σημαίνει, φυσικά¹⁴⁶, πως εθελοτυφλούμε, υποστηρίζοντας ότι οποιοσδήποτε εντοπισμός αιτιακής σχέσης μεταξύ πολιτικής αυ-

142. Δεδομένης της παντελούς απουσίας «διαλογικής διάστασης» από το συγκεκριμένο «διάλογο», θα έπρεπε, μάλλον, να μιλάμε για «διασταύρωση μονολόγων»...

143. Όσο και αν, προσωπικά, θεωρούμε πως το συγκεκριμένο ζήτημα είναι επουσιώδες και δεν προσφέρει τίποτα στην κατανόηση και αντιμετώπιση του προβλήματος...

144. Είναι, πράγματι, γνωστή η τάση ορισμένων εκπροσώπων της Δεξιάς να επιμένουν στην πολιτική συνάφεια της Αριστεράς με την τρομοκρατία, όσο γνωστή είναι και η ανάγκη που αισθάνονται ορισμένοι κύκλοι της ευρύτερης Αριστεράς να υπεραμυνθούν της ιδεολογίας τους, επιχειρώντας να «εξηγήσουν» τις αυτονότες, ριζικές και αγεφύρωτες διαφορές που υπάρχουν ανάμεσά τους. Δεν είχαμε, ούτε έχουμε, καμία πρόθεση να ακολουθήσουμε αυτό το στειρό και «αδιαφανές» σκεπτικό...

145. Σκοπίμως μιλάμε εδώ για «ένδειξη», δεδομένου ότι ουδείς σοβαρός «αναλυτής» θα τολμούσε να υποστηρίξει πως η απλή αυτοτοποθέτηση σε μια δεκαβάθμια κλίμακα Αριστεράς-Δεξιάς είναι ικανή να αποδώσει επαρκώς τις ποιοτικές αποχρώσεις και τις ποσοτικές διαβαθμίσεις που καλύπτουν ολόκληρο το φάσμα της συγκεκριμένης (πολιτικής) διάκρισης!

146. Αφού, ως γνωστό, μόνο η πειραματική μέθοδος είναι, φύσει και θέσει, ικανή να πράξει κάτι τέτοιο.

τοτοποθέτησης και κάποιας άλλη μετρήσιμης παραμέτρου του ερωτηματολογίου μας θα ήταν ικανή να προσδιορίσει με βεβαιότητα τον (αιτιακό) προσανατολισμό της...

Ωστόσο, η εισαγωγή της συγκεκριμένης κλίμακας, πέρα από τις προφυλάξεις πολιτικού και επιστημολογικού χαρακτήρα που μας ανάγκασε να επισημάνουμε, κατέστησε αναγκαία την αναφορά μας σε μια άλλη διάσταση του θέματος: στην εγκυρότητα δηλαδή η οποία, στα μάτια της «κοινής γνώμης», περιβάλλει ή όχι αυτή την «κλασική» και διαχρονική¹⁴⁷, κατά κάποιον τρόπο, διάκριση ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά. Είναι γνωστό, πράγματι, πως εδώ και αρκετό καιρό, κυρίως μετά τη συμβολική πτώση του «τείχους του Βερολίνου» και, ίσως νωρίτερα ακόμα, με το ξεκίνημα της σταδιακής εξασθένισης των κρατών του «υπαρκτού σοσιαλισμού», λίγο μετά δηλαδή το «προφητικό» όσο και αμφίσημο – για να μην πούμε αμφιλεγόμενο – βιβλίο του Fukuyama (1992) για το «τέλος της Ιστορίας», άρχισε να αμφισβητείται έντονα η εγκυρότητα της συγκεκριμένης διάκρισης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας έντονης πολεμικής μεταξύ των υπέρμαχων και πολέμιων της νέας αυτής αντίληψης της πολιτικής. Τα επιχειρήματα που χρησιμοποιήθηκαν και από τις δύο πλευρές είναι πολλά, τα σημαντικότερα των οποίων αποφασίσαμε να περιλάβουμε στο ερωτηματολόγιό μας (βλ. πίνακα 11, παράρτημα 1), για τον απλούστατο – αλλά για εμάς ιδιαίτερα σημαντικό – λόγο ότι στην αντιπαράθεση που προέκυψε μεταξύ των δύο πλευρών σύντομα παρατηρήθηκε μια εύγλωττη – και, πιστεύουμε, όχι άμοιρη συνεπειών για το θέμα μας – ασυμμετρία: πασιφανώς και συστηματικά, αυτοί που αμφισβήτησαν – και εξακολουθούν να αμφισβητούν – την εγκυρότητα της διάκρισης Αριστεράς-Δεξιάς ήταν άτομα που «ανήκαν»¹⁴⁸ στον, παραδοσιακά αποκαλούμενο, «δεξιό» πολιτικό χώρο¹⁴⁹.

147. Δηλαδή από τη Γαλλική Επανάσταση, όταν, για πρώτη φορά, η χωροταξική διαρρύθμιση αντιστοιχούσε με την ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση των καθήμενων στα έδρανα της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης.

148. Όπως θα δούμε σύντομα, η «αντίφαση» αυτή εμφανίζεται και στην παρούσα έρευνα. Ας μην προτρέχουμε όμως.

149. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τις επανάλαμβανόμενες, από καιρού

Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με τη φαινομενική αντίφαση που προκύπτει από το ότι η άρνηση της εγκυρότητας της εν λόγω διάκρισης δεν εμποδίζει την ταυτόχρονη αυτόβουλη ένταξη όσων την αμφισβήτουν σε έναν, κυρίως, από τους δύο εμπλεκόμενους πόλους, μας προκάλεσε την αίσθηση πως το ερωτηματολόγιο μας θα ήταν ελλιπές και θα κινδύνευε να μας οδηγήσει σε παρεξηγήσιμα συμπεράσματα, εάν δεν συμπεριλάμβανε ορισμένα ερωτήματα, οι απαντήσεις στα οποία θα μας βοηθούσαν, ενδεχομένως, να καταλάβουμε πώς ακριβώς σκέφτεται το κοινωνικό υποκείμενο γύρω από το συγκεκριμένο ζήτημα. Θεωρήσαμε, λοιπόν, πως ένας τρόπος να ξεφύγουμε από την αυθαιρεσία και, κυρίως, την αοριστία που υπεισέρχεται στον αυτοχαρακτηρισμό της πολιτικής του τοποθέτησης ήταν να συλλέξουμε πληροφορίες σχετικά με το «περιεχόμενο» το οποίο αποδίδει το κοινωνικό υποκείμενο στον «αριστερό» και, αντίστοιχα, το «δεξιό» χώρο, γεγονός που θα μας οδηγούσε στην κατάρτιση, κατά κάποιον τρόπο, των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς και της Δεξιάς, έτσι όπως προκύπτουν από τις απαντήσεις στα σχετικά ερωτήματα από την εγκαλούμενη «κοινή γνώμη».

Φτάνοντας, πλέον, στο τέλος του εισαγωγικού κεφαλαίου του μικρού αυτού βιβλίου, θέλουμε να ελπίζουμε πως καταστήσαμε σαφείς τους στόχους, τις επιφυλάξεις, τις προφυλάξεις και τις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης ερευνητικής μας προσπάθειας, να «μάθουμε» δηλαδή κάτι περισσότερο από όσα, συνήθως, «επιτρέπεται» να μας πει η περίφημη «κοινή γνώμη» για το φαινόμενο της τρομοκρατίας, το οποίο, είτε το θέλουμε είτε όχι, έχει γίνει κεντρικό θέμα στην κοινωνική και πολιτική μας ζωή, εντός και εκτός Ελλάδας.

Πράγματι, ανεξάρτητα από το ενδεχόμενο ορισμένες αναλύσεις (που θέλουν τη διαρκή ενασχόληση των Μέσων – και όχι μό-

εις καιρόν, δημόσιες δηλώσεις του αρχηγού της αξιωματικής αντιπολίτευσης περί «πτώσης των διαχωριστικών γραμμών». Για μια ανάλυση του φαινομένου της ανάδυσης του «αποϊδεολογικοποιημένου πραγματισμού» ως κυρίαρχης τάσης του πολιτικού σκηνικού, βλ. Λούλης, 1999, 2001.

νο – με το θέμα της τρομοκρατίας, στρατήγημα αποπροσανατολισμού της «κοινής γνώμης» από τα ζωτικότερα προβλήματα της εντόπιας και διεθνούς πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής ζωής) να αποδειχθούν εκ των υστέρων αληθείς, το φαινόμενο της τρομοκρατίας σε ελληνικό και διεθνές επίπεδο δεν παύει να είναι πρώτη στης σημασίας και να αξίζει το – ουσιαστικό – ενδιαφέρον της πολιτικής, οικονομικής και επιστημονικής κοινότητας. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι είμαστε υποχρεωμένοι να διατυπώσουμε εδώ ευθαρσώς την υπόνοια εφαρμογής κάποιου είδους έμμεσης «λογοκρισίας» σε ό,τι αφορά την αβίαστη και ελεύθερη έκφραση της «κοινής γνώμης» για την τρομοκρατία.

Η λογοκρισία αυτή εμπλέκει σε διαφορετικό – φυσικά – βαθμό:

- την πολιτεία: με την ευνόητη – πλην προβληματική, ορισμένες φορές, σε κάποια γνωστά «ευαίσθητα» σημεία – θέσπιση «τρομονόμων».
- τα MME – κυρίως τα ηλεκτρονικά: με την κουραστική και αποπροσανατολιστική διαρκή «τρομολογία» τους η οποία, ορισμένες φορές, υπό την αφόρητη και απαράδεκτη πίεση ακραίων περιπτώσεων «τηλεκανιβαλισμού», μετατρέπεται σε πραγματική «τρομολαγνεία» σαφούς παραπλανητικού χαρακτήρα·
- την «πνευματική ηγεσία»¹⁵⁰: η οποία, εξαιτίας της προνομιακής της πρόσβασης στο γραπτό και ηλεκτρονικό τύπο, αρθρώνει συνήθως ένα διφορούμενο, συχνά αντιφατικό, ενίστε φοβικό, ενοχικό ή καταστροφολογικό και σχεδόν πάντοτε αλαζονικό λόγο αναφορικά με την τρομοκρατία, τον οποίο, επιπλέον, προκειμένου να τεκμηριώσει, επικαλείται καταχρηστικά και αυθαίρετα τη μαζική και άνευ όρων συμφωνία της «κοινής γνώμης» με τα λεγόμενά της· και, τέλος,
- τους «δημοσκόπους»: εξαιτίας της επιλεκτικής και συχνά πολιτικά, ιδεολογικά – ακόμα και κομματικά – προσδιορισμένης μεροληπτικής έγκλησης της «κοινής γνώμης» να απαντήσει σε ορισμένα μόνο – δυστυχώς εξίσου συχνά μεροληπτικά διατυ-

150. Ας μας επιτραπεί η άκομψη χρήση αυτού του ανακριβούς όρου, ελλείψει καταλληλότερου, για να αναφερθούμε στην ευρύτατη και ασαφή κατηγορία των επαγγελματιών και ερασιτεχνών «διανοητών».

πωμένα – ερωτήματα για την τρομοκρατία, έτσι ώστε οι ευνόητες, πλέον, απαντήσεις της να επιβεβαιώνουν τις υποθέσεις των εντολέων της εκάστοτε δημοσκόπησης και να νομίμοποιούν τους απώτερους σκοπούς των χρηματοδοτών της.

Ως εκ τούτου – και παρά τις ήδη εκφρασμένες, επιστημολογικού χαρακτήρα, επιφυλάξεις μας σε ό,τι αφορά την έννοια της «κοινής γνώμης», τις οποίες, ωστόσο, στη δεδομένη περίπτωση υπερβαίνουμε με την αντικατάστασή της από την επιστημολογικά ορθότερη και θεωρητικά ωφελιμότερη έννοια του «κοινωνικού υποκειμένου» – μπορούμε να πούμε πως:

Βασικοί στόχοι αυτού του βιβλίου είναι, κατ' αρχάς, να ξαναδώσουμε στην «κοινή γνώμη» τη χαμένη της ευφράδεια, προφυλάσσοντάς την παράλληλα από τις συνήθεις επιλεκτικές και αποσπασματικές αναγνώσεις του – αυθαίρετα όσο και τεχνηέντως – περιορισμένης τις περισσότερες φορές εμβέλειας αρθρωμένου της λόγου και, κατά δεύτερον, να προσεγγίσουμε το φαινόμενο της τρομοκρατίας με τη μεγαλύτερη δυνατόν ψυχραιμία, αποφεύγοντας δηλαδή όσο μπορούμε την προσωπική μας εμπλοκή στην ανάλυση των ευρημάτων που προέκυψαν μετά από τη δική μας ενεργό, συστηματική και καθοριστική παρέμβαση στο χώρο των ιδεών, απόψεων, γνώσεων, προλήψεων και προκαταλήψεων του ερευνητικού μας δείγματος για την τρομοκρατία – των φοιτητών και φοιτητριών, με άλλα λόγια, τμημάτων αθηναϊκών πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

Γνωρίζουμε πολύ καλά πόσο δύσκολο είναι να πετύχει κανείς καθέναν από τους δύο αυτούς στόχους: τον πρώτο λόγω των μεθοδολογικών ορίων του επιλεγμένου εργαλείου προσέγγισης, μελέτης και ανάλυσης της συγκεκριμένης όψης του κοινωνικού και πολιτικού γίγνεσθαι, ενώ το δεύτερο λόγω της ιδεολογικής φόρτισης, της συναισθηματικής επιβάρυνσης, του ηθικού στιγματισμού και των πολιτικών προεκτάσεων που συνοδεύουν και χαρακτηρίζουν το συγκεκριμένο υπό μελέτη φαινόμενο. Εκτιμούμε, ωστόσο, πως η επιδίωξη και των δύο αυτών στόχων αποτελεί μια διπλή πρόκληση: αφενός στον «προβληματισμένο» κοινωνικό επιστήμονα και αφετέρου στο «σκεπτόμενο» ενεργό πολίτη... Όσο «πλεονασματικός» και να φαντάζει ο πρώτος χαρακτηρισμός και «ουτοπικός» ο

δεύτερος, θέλουμε να ευελπιστούμε στην ύπαρξη και των δύο και, ως εκ τούτου, στο δικαίωμά μας να τους προσεταιριστούμε. Κατά πόσο η επιθυμία μας αυτή αποτελεί ένδειξη καλπάζουσας αλαζονείας ή θεμιτή διεκδίκηση, αφήνουμε να το κρίνει ο αναγνώστης. Έτσι κι αλλιώς, λόγω – ή χάρη – στη θεματολογία της παρούσας έρευνας καθώς και στη χρονική στιγμή κοινοποίησης των αποτελεσμάτων της, είμαστε ήδη εκτεθειμένοι, τόσο στους συναδέλφους μας (στους οποίους συχνά ασκούμε έντονη – καλοπροαιρετη, θεωρούμε – κριτική) όσο και στην «κοινή γνώμη» (της οποίας συνεχώς διερευνούμε την παραγωγή, αλλά και της οποίας διαρκώς αμφισβητούμε το συμβατικό ορισμό και τη μυθοπλαστικά επιβεβλημένη κοινωνική και πολιτική ισχύ). Στο όνομα της «διανεμητικής» δικαιοσύνης, λοιπόν, και της αρχής της «αμοιβαιότητας» είμαστε υποχρεωμένοι και πρόθυμοι να αποτελέσουμε, με τη σειρά μας, αντικείμενο εξίσου έντονης – όσο και καλοπροαιρετης... – δημόσιας κριτικής.

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΕΝΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ 21ο ΑΙΩΝΑ*

MARTHA CRENSHAW
Τμήμα Κυβερνητικής Πολιτικής
Πανεπιστήμιο Wesleyan

Το ιστορικό τής μέχρι τώρα έρευνας σχετικά με την πολιτική τρομοκρατία συνδυάζει πολλά στοιχεία. Παρά τη συντελεσθείσα πρόοδο στην ανάπτυξη ενός μοντέλου ερμηνείας που θα συνδυάζει το ατομικό, το ομαδικό και το κοινωνικό επίπεδο ανάλυσης, κάποια θέματα παραμένουν δισεπίλυτα. Υπάρχουν ερωτήματα που αφορούν τον ορισμό της τρομοκρατίας, τη χρήση της έρευνας από τη δημόσια διοίκηση, τη συλλογή εμπειρικών δεδομένων, την απόδοση της τρομοκρατίας σε διαταραχές της προσωπικότητας ή στον «παράλογο» τρόπο σκέψης των δραστών, την ανάγκη για μια ολοκληρωμένη και συγκεντρωτική θεωρία, καθώς και το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της έρευνας καθοδηγείται από τα γεγονότα. Παρόλο που η πρόοδος είναι εμφανής σε όλους τους παραπάνω τομείς, απαιτείται περισσότερη ανάλυση. Επιπρόσθετα, η σχετική έρευνα δεν έχει ακόμη λάβει σοβαρά υπόψη της τη σημασία των πρόσφατων ισχυρισμών ότι τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια νέου τύπου τρομοκρατία, η οποία θα επικρατήσει στο εγγύς μέλλον. Είναι ωστόσο ενθαρρυντικό το γεγονός ότι η τριαντάχρονη ιστορική εμπειρία πάνω στο φαινόμενο της τρομοκρατίας παρουσιάζει ενδιαφέρουσες δυνατότητες για ερευνητικά προγράμματα. Οι συγκριτικές και αναπτυξιακές μελέτες μπορούν να αναλύσουν τον διαχρονικό τρόπο εξέλιξης των μορφών της τρομοκρατίας, την κατάληξη κάποιων τρομοκρατικών εκστρατειών, τις κυ-

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

* Chenshaw, M. (2000). The psychology of terrorism: An agenda for the 21st century. *Political Psychology*, 21 (2), 405-420.

βερνητικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, καθώς και την αποτελεσματικότητα διαφορετικών αντιτρομοκρατικών πολιτικών επιλογών.

ΜΟΝΙΜΑ ΠΡΟΣ ΕΞΕΤΑΣΗ ΘΕΜΑΤΑ

Το 1990, στις τελευταίες σελίδες ενός βιβλίου για την ψυχολογία της τρομοκρατίας υπήρχαν δύο άρθρα αναφορικά με τις δυνατότητες και τους περιορισμούς των μελλοντικών ερευνών (Crenshaw, 1990· Reich, 1990). Πολλά από τα θέματα που επισημάνθηκαν εκεί παραμένουν στη σημερινή ερευνητική ατζέντα, παρόλο που έχουν σημειωθεί σημαντικές αλλαγές τόσο στο πολιτικό κλίμα που σχετίζεται με τη μελέτη της τρομοκρατίας όσο και στο βάθος της γνώσης που έχει αποκτηθεί.

Το πρόβλημα του ορισμού της τρομοκρατίας έχει δυσχεράνει την ανάλυση ήδη από την έναρξη των ερευνών, στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Μέρος του προβλήματος αποτελεί το γεγονός ότι η έννοια της τρομοκρατίας είναι έντονα αμφισβητούμενη. Η χρήση του όρου έχει συχνά πολεμικό και ρητορικό χαρακτήρα. Είναι πιθανό να αποτελεί έναν αρνητικό χαρακτηρισμό που έχει στόχο να αποδοκιμάσει τις επιδιώξεις του αντιπάλου, και να τις χαρακτηρίσει ως αθέμιτες και άδικες, παρά να περιγράψει μια συγκεκριμένη συμπεριφορά. Επιπλέον, ακόμη και όταν ο όρος χρησιμοποιείται με αντικειμενικό τρόπο ως εργαλείο ανάλυσης, είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε έναν ικανοποιητικό ορισμό, ο οποίος θα διακρίνει μεταξύ τρομοκρατίας και άλλων φαινομένων βίας. *Τρομοκρατία* αποτελεί κατά βάση η εσκεμμένη και συστηματική βία που ασκείται από μικρές ομάδες ατόμων, σε αντίθεση με τη βία που προέρχεται από την κοινότητα, η οποία είναι αυθόρυμη, σποραδική και απαιτεί μαζική συμμετοχή. Στόχος της τρομοκρατίας είναι ο εκφοβισμός ενός λαϊκού ακροατηρίου που παρακολουθεί, βλάπτοντας μόνο μικρό αριθμό ατόμων, σε αντίθεση με τη γενοκτονία, που είναι η εξάλειψη ολόκληρων κοινοτήτων. Η τρομοκρατία έχει στόχο να πληγώσει, όχι να καταστρέψει. Είναι κυρίως πολιτική και συμβολική, σε αντίθεση με τον ανταρτοπόλεμο που συνιστά στρατιωτική δραστηριότητα. Ο άνωθεν κατασταλτικός «τρόμος» ασκείται από εκείνους που βρίσκονται σε θέσεις εξουσίας, ενώ η τρομοκρατία είναι μια μυστική αντίσταση στην εξουσία. Στην πράξη ωστόσο τα γεγονότα δεν μπορούν πάντα να κατηγοριοποιηθούν με

σαφήνεια.

Βεβαίως, ακόμη και στο πλαίσιο αυτού του ορισμού, οι πρακτικές της τρομοκρατίας διαφέρουν κατά πολύ μεταξύ τους. Η εννοιολογική κατηγορία της «τρομοκρατίας» περικλείει ένα ευρύ φάσμα φαινομένων –από απαγωγές ατόμων (με στόχο να πιεστούν κυβερνήσεις να αποδεχτούν συγκεκριμένες πολιτικές διεκδικήσεις) έως τυφλές βιομβιστικές επιθέσεις εναντίον συμβολικών στόχων υψηλού κύρους, που έχουν ως αποτέλεσμα μαζικές απώλειες. Η τρομοκρατία εκδηλώνεται σε πολύ διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια. Οι μη κυβερνητικοί φορείς μπορούν να χρησιμοποιήσουν μεθόδους καταστολής και εξαναγκασμού σε περιοχές που βρίσκονται υπό τον έλεγχό τους. Τα κράτη μπορούν να υποθάλψουν τακτικές βίας εναντίον των πολιτών εχθρικών κρατών. Και παρόλο που τα πλαίσια του όρου είναι ήδη αρκετά πλατιά, οι παρατηρητές τολμούν να διευρύνουν ακόμη περισσότερο τα όρια. Συχνά βλέπουμε, για παράδειγμα, να γίνονται αναφορές στο έγκλημα, στη «ναρκοτρομοκρατία», στην «κυβερνοτρομοκρατία», στην «οικοτρομοκρατία» ή στην πολιτισμική, οσφρητική ή διατροφική τρομοκρατία. Η ίδια η έννοια επιπλέον είναι έντονα αιμφιλεγόμενη. Η χρήση της τείνει να έχει πολιτική και υποκειμενική χροιά. Αποτελεί τόσο μειωτικό χαρακτηρισμό όσο και εργαλείο ανάλυσης, ειδικά στον δημόσιο διάλογο.

Ενώ η εννοιολογική αυτή σύγχυση εξακολουθεί να υπάρχει ακόμη μετά από 25 χρόνια έρευνας, η διένεξη που αφορά την ιδεολογική χροιά του όρου αμβλύνθηκε μετά τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου. Η διάλυση των αριστερών επαναστατικών και αντιμπεριαλιστικών κινημάτων, τα οποία ενέπνευσαν μεγάλο μέρος της ιδεολογικής και εθνικιστικής τρομοκρατίας της δεκαετίας του 1970 και των αρχών του 1980, οδήγησε στην αλλαγή του κλίματος. Ωστόσο, το γεγονός ότι το 1999 οξύνθηκε ο δημόσιος διάλογος σχετικά με την επιείκεια που επέδειξε ο πρόεδρος Κλίντον στους Πορτορικανούς εθνικιστές, οι οποίοι εξέτιαν ποινή φυλάκισης για τρομοκρατικές ενέργειες που συνδέονταν με τον αγώνα ανεξαρτησίας της χώρας, αποδεικνύει ότι ο όρος παραμένει συναισθηματικά φορτισμένος. Οι σχετικές με την ορθότητα του μέσου αντιλήψεις επηρεάζονται από τις κρίσεις που αφορούν τη νομιμότητα του σκοπού.

Ένα δεύτερο θέμα από το παρελθόν αφορά τις πιθανές χρήσεις